Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 3 суббота № 251 (14451)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 коп.

ССРЭ-ниң Президентизи аныяктар-биле ужурашкан

МОСКВА, ноябрь 1. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев бүгүн эртенги шактарда чурттуң студент аныяктарының төлөөлекчилери-биле ужурашкан. Студентлерниң профэвилеллериниң болгаш өске-даа бот-башкарылгалыг организацияларының төлөөлекчилерии, студентлерниң Бүгү-эвилел шуулганының делегаттарының бөлүүн, ССРЭ-ниң аныяктар организацияларының комитединиң чанында студентилер чөвүлелиниң кежигүннери, янзы-бүрү республикаларның колкол дээди өредилге черлериниң бот-башкартынар органнарының составында кирип турар студентилерни Кремльге чалаан.

Ажыт-чажыт чок болгаш үлүг соонургалдыг дискуссияның үезинде студентилиниң сеткил-хөөнүүн болгаш дээди өредилге черлеринде ниитилел-политиктиг байдалдың кандыг янзылыг хөгжүп турарының дугайында чугаа болган. Ужуражыышкын киржикчилариниң Президентиге дамчыдып берген кыйгырыында дээди школаның амгы байдалының дугайында ханы сагышсырал, студентилерниң эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле чазактың хүлөөн ап турар шинтпирлериниң чедимче чок боон турарының дугайында бодалдар илерге-йлеттинген. Студентилер дээрге чонуун эки камгалаттынмаан кезии болур, ооң материалдыг байдалы ам безин дыка баксырап бар чыдар. Ылангыя рынок экономиказыче шилчиишкин-биле холбаштыр студентилерниң амыдырал-чурттаалгазын бергедеп турар. Чуртта политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалдың нарыдап турарын база интеллектуалдыг күш-ажылдың ат-алдарының күдулаанын барымдаалап көргеш, ужуражыышкынның киржикчилери студент аныяктарың амыдырал-чурттаалгазын экижидер талазы-биле тодаргай саналдарны Президентиге болгаш чазакка саналдап киргеннер. Олар дарый шинтпирлээр ужурлуг айтырыгларны тодаргайы-биле тургускан. Национал орулганың 10 хуузун улус өредилгезиге тускайлап бээрин, районнар коэффициентизин өөренип көрүп тургаш, студентилериниң стипендиязын амыдыралга четчир хемчээлдиг кылдыр өстүрериин, улус өредилгезиниң түүгларын бирги ээлчегде кылырын саналдап киргеннер. Студентилериниң амыдырал-чурттаалгазын экижидер дээш Президент болгаш чазак оларда бар бүгү ажалларны база акша-хөрөнгүнүн долу ажыглаар ужурлуг деп, ужуражыышкынның киржикчилери демдеглээн. Президент студентилер дугайында тускай чарлыкты хүлөөп алыр ужурлуг. Студентилер дугайында айтырыгны чурттуң болгаш республиканың парламентилериниге дүрген чугаалажыр болза эки.

ССРЭ-ниң Президентээн санал-онаал солчулгазын эгелеп тура, чуртта байдал тодаргай ажыл-херекче шилчээн, ыначгаш чыгдыңа берген хөй-хөй айтырыглар аныяктарың киржилгези чокка шинтпирлеттинмес деп онзалап демдеглээн. 1985 чылда бистиң эгелээн үлүг ажыл-үүлевисти чаа салгалдың кижилери уламчылаар ужурлуг. Келир үеде кылыр ажылдарны амдыгаештан эгелеп хандыр бодап, тодарадып алыр херек. Бир деминг хөделеп ажылдаарын кажан-даа утпас херек.

Беседага ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары А. С. Дзасохов, ССРЭ-ниң Улус өредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин, ССРЭ-ниң Профэвилеллериниң бүгү-ниити конфедерациязының даргазы В. П. Щербаков, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. М. Зюкин киришкен.

ССРЭ-ниң Президентизи М.С.Горбачев-биле ужуражыышкын

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ноябрь 1-де тайбың үеде оолдарын оскуучан бөлүк иелер болгаш адалар-биле Кремльге ужурашкан.

Ужуражыышкын болган залга иелер оолдарының чуруктарын тудуп алгаш келгеннер. Качыгдалдың сөстерин бижээн хоолларда оолдарның доңгу намдарын бижээн: школа, профтехучилище, техникум, институт, шериг албаны. Ужуражыышкынны ажыдып тура, М. С. Горбачев өлген оолдарның тураскаалын минута иштинде сактып өзулаарын саналдаан.

— Бистер бүгүдеге берге-ле шак таваржып турар-дыр. Чурттагы чаа-ла эгелеп чораан аныяк оолдар аравыстан чоруткан. Бо чугааны эгелээри безин меңээ бергедир. Силерниң ажыг-шүжүүнерни билип, ону деңге үлежип тур мен. Силерниң чидириннерни чүү-даа чүве дуглап шыдавас. Кижи сеткилинден, хоойлу-дүрүм-даа талазындан алырга силерниң чидириннерни чүвүн-биле-даа агартыр чүве чок —деп, М. С. Горбачев эгезинде чугаалаан.

Тайбың үеде амы-тыныдан чарылган оолдарның авалары, ачалары оолдарының дугайын чугаалааш, Президентиден дилеглерни кылып, чагыг сөстерин бергеннер. Ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Чептектиг Күштериниң Кол политиктиг эргелелиниң удуртукчузу, Эвилел Чөвүлелиниң даргазы И. Д. Лаптев, Президент чөвүлелиниң кежигүннери Е. М. Примаков, В. А. Ярин, СЭКП ТК-ның секретары О. Л. Бакланов киришкен. ССРЭ Прокуратуразының. Шериг прокуратуразының төлөөлекчилери база киришкен.

Ужуражыышкынга мындыг түүнел кылдынган: Чепсектиг Күштерге реформа шеринге сагылга-чурумну экижидер ужурлуг. Байдалды холга алыр. Чаңгыс-даа таварылга, шериг албаныг кижиге өлүмчидим таварышкан чаңгыс-даа таварылга бүгү талалыг хыналда-истелгеге кирген турар ужурлуг. Ындыг үүлдерге бууруулуг болган кижилерге шыңгыы харыысалганы онаар.

Тайбың үеде шериг албанныгларның өлүм-чидимге таваржы бээр чоруун хынаан тодарадыр. Президентиниң тускай комиссиязын тургузар дугайында айтыышкынны М. С. Горбачев берген.

Ужуражыышкынга туруштуган айтырыгларның талазы-биле дарый хемчеглер алыр дугайында чарлыкты хүлөөп алырын Президент медеглээн. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниге, Камгалал министерствозунга, Юстиция министерствозунга, ССРЭ Прокуратуразынга даалгалар бердинер.

(СЭТА).

1990 чылдың ноябрь 7-де Москва хоорайга чергелештир демонстрациялар база митингилер дугайында
ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

1990 чылдың ноябрь 7-де Москвага Кызыл шөлге Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 73 чылынга тураскаатган, хоорайның хөй-ниитизиниң төлөөлериниң эртпирери ажылчы чонуун демонстрациязы болурун барымдаалаан. ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң 1990 чылының октябрь 23-теги доктаалын өзугаар ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң доктаадыры болза:

1. 1990 чылның ноябрь 7-де Москва хоорайга чергелештир азы альтернативтиг демонстрациялар азы митингилер эртпирерин таарымча чок деп саналаар.

2. Чергелештир азы альтернативтиг демонстрациялар азы митингилер эртпирериниң инициативазын саналдаан хөй-ниитн каттыжыышкынларынга Октябрьның социалистиг Улуг революциязының байырлалын 1990 чылның ноябрь 7 база 8-те байырлаары-биле холбаштаан кандыг-бир өске үеже айыттынган хемчеглерни шилчидерин сумелээр.

3. Чергелештир чыскаалдарны болгаш митингилерни эртпирериниң инициативазын үндүрген кижилерге база организацияларга бо доктаалды улус депутаттарының Москва хоорай Соведининиң президиуму база Москва хоорай Соведининиң күүсекчи комитеди чедирер болгаш күрүненің кол байырлалын тайбың чаагай, чурттуң бүгү хөй-ниити күштериниң сырый каттыжылгазының база кады ажылдажылгазының байдалынга эрттирериниң чугулазын айтыр.

ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң Даргазы
А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың ноябрь 1.

Экономиканы быжыглап экижидерин база рынок харылзааларынче шилчилгениң республика программазын боттандырып эгелээриниң дугайында
РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтың дыңнадының чугаалажып көргеш, РСФСР-ниң Дээди Соведининиң доктаадыры болза:

1. Экономиканы быжыглап экижидер база рынок харылзааларынче шилчилгениң программазының боттандырып чорудуушкунун хандырары-биле саналдан киирип келген хемчеглерни бо чылдың ноябрь 1-ден РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели боттандырып эгелээр.

2. РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында декларацияга база оны боттандырып эгелээриниң соонда хүлөөп алдынган РСФСР-ниң хоойлуларына үндезилээш, экономиканы быжыглап экижидер база рынок харылзааларынче шилчилгениң республика программазын боттандырар талазы-биле эргежок чугула байдалдарны хандырар сорулга-биле эвилеллешкен өске республикалар-биле, ССРЭ Президентизи-биле, ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң Президиумуу-биле болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели-биле харылзажыр талазы-биле хемчеглерни РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Президиумуу, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели боттандырып чорудар.

3. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели эвилеллешкен республикалар-биле экономиктиг дугуржулгаларны чарарын бо чылдың ноябрьда доозар болгаш оларны боттандырып чорударын хандырар.

Ажыл-чорудулганы дүүштүрери-биле бот-боттарының аразында дугуржулга өзугаар республикалар аразының доктаамал ажылдаар холушкак экономиктиг комиссияларын тургузар.

4. Федералдыг экономиктиг Комитет тургузар дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң саналы-биле чөпшээрежир.

Программаны боттандырып чорударының байдалдары өскерилгеннің барымдаалаан, РСФСР-ниң улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының структуразын сайзырангайжылар талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели киирип келир болгаш чогуур санал-оналдарны ай хуусаа иштинде РСФСР-ниң Дээди Соведининге киирип келир.

5. Программаның боттанныышкыны канчаар чорун турарының дугайында РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Президиуму болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели РСФСР-ниң Дээди Соведининге ай санында дыңнадып турар.

РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Даргазының бирги оралакчызы
Р. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 31.

«РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдурар чурумунун дугайында
РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Соведининиң доктаадыры болза:

1. «РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону хүлөөп алган үезинден эгелээш күштүг болдурар.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге:

РСФСР-ниң күрүне өнчүхөрөнгизин эргелеп-башкарар талазы-биле Күрүне комитедин, өнчү-хөрөнгини эргелеп башкарар болгаш ажыглаар талазы-биле республика, девискээр комитеттерин бир ай хуусаа иштинде тургузар;

Өнчүнүң объектилерин эргелеп-башкарарының үш деңнелин киириштирбишаан (РСФСР-ниң, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның, муниципалдыг) хуу өнчү дугайында Хоойлу төлевилелин болгаш продукцияларның (бараанларның) бүдүрүкчүзүнге хуу өнчүнүң ээзи болурунуң, ону сайгарарының магадылалдарын ажылдап кылгаш РСФСР-ниң Дээди Соведининге киирер;

Хоойлуну хүлөөп ап турар үеде ведомстводан кандыгдаа чагыргалыы хамаанчокка РСФСР-ниң девискээринде бактаап турар бүдүрүлгелерни эргелеп-башкарарының чурумун болгаш чорудулгазын бадыладырын бир ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш РСФСР-ниң Дээди Соведининге киирер;

Күштүг апарган Хоойлунуң 1 үүлүнде айытканын өзугаар курлавырлар-биле операцияларны боттандырының чурумун ажылдап кылыр болгаш киирер.

3. РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Президиуму болгаш РСФСР-ниң Прокуратуразы күштүг апарган Хоойлуну үревезинге хамаарыштыр хайгаарал функцияларын боттандырарын хандырар;

4. РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунга болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге:

Хуу өнчү, даштыкы экономиктиг өрени, алмаз болгаш валюта фондуларын база ССРЭ-ниң алдын курлавырын кызыгаарлаар чурумунун дугайында эвилелдешкен республикалар-биле дугуржулганы РСФСР-ниң составында кирип турар республикалар-биле сүмележип турган белеткээр;

Күштүг апарган Хоойлунуң 7-ги үүлүн ажылларын хандырар нормативтиг актылар өзугаар саналдарны 10 хонук хуусаа иштинде РСФСР-ниң Дээди Соведининге киирер.

5. Россияның суверенитедин камгалаар органнарны тургузарын хандырар нормативтиг актыларның төлевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Президиуму бир ай хуусаа иштинде РСФСР-ниң Дээди Соведининге киирер.

6. Бо Хоойлу дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели даштыкы төлөөлелчерлеринге болгаш организацияларга албан өзуу-биле дыңнадыр.

7. Бо Хоойлуну төп, республика болгаш чер-чер солуннарынга парлаар.

РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Даргазының бирги оралакчызы Р. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 31.

РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырар дугайында
РОССИЯНЫҢ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин камгалаар, РСФСР-ниң улус ажыл-агыйын быжыглап экижидер болгаш хөгжүдер сорулга-биле база РСФСР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында Декларациянды удуртулга болдурбушаан база ССР Эвилелиниң составында бактаап кирип турар республикаларның боттарының национал байлаан боттары холга тудар, ажыглаар болгаш таарыштыр сайгарар бүрүн эргезин хүлөөп көрбушаан, РСФСР-ниң Дээди Соведининиң **доктаадыры болза:**

Үүл 1. РСФСР-ниң девискээринде турар чер, ооң казар байлаа (алмаздарының, алдының, платинаның, үнелиг болгаш чартык үнелиг даштарының, меңгүнүнүң, нефтизиниң, хөмүр-дажының, газының, уранының, ховар ениуг болгаш кара металлдарының база өскедаа казар байлактарының курлавырлары), агаар делгемнери, суглары, аргарыглары, үнүштери болгаш дириг амытаннары өске-даа бойдус болгаш чиг өт курлавырлары, РСФСР-ниң далайларының экономиктиг зоназы болгаш далай чоогу черлериниң курлавырлары, а ол ышкаш РСФСР-ниң сугларының болгаш далайларының экономиктиг зоназының ындында балык-байлаа, культураның болгаш уран үүлдүн үнелиг үүлдери РСФСР-ниң улустарының национал байлаа болур.

Айыттынган объектилерни холга тударының, ажыглаарының болгаш таарыштыр сайгарарының чурумун болгаш байдалдарын РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында бактаап кирип турар республикаларның хоойлулары таарыштырар.

РСФСР-ниң девискээринде турар күрүне өнчүзүнүң объектилери, эвилел чагыргалыг күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның эт-хөрөнгизин, оларның бүдүрүлгеге ажыглаар болгаш ажыглавас кол фондуларын база өскедаа ниити-эвилел фондуларын, ниити-эвилел органнарының эргелеп башкарылгазында турар эт-хөрөнгини киириштирбишаан, РСФСР-ниң өнчүзү болур.

Күрүненің эт-хөрөнгизин (бо үүлдүн 1-ги болгаш 3-кү кезектеринде көрдүнген) РСФСР-ниң аная эки турабиле дамчыдып берген хүлөөлелерин күүседири-биле ССР Эвилелиниң эргелеп башкарылгазынга дамчыдып берип болур.

Үүл 2. ССРЭ-ниң алдын курлавыры, алмаз болгаш валюта фондулары эвилелдешкен республикаларның өнчүзү болур.

Эвилелдешкен республикаларның ССРЭ-ниң алмаз болгаш валюта фондуларында база алдын курлавырында үлүг-хуузун РСФСР хүлөөп көрүп турар. Үлүг-хуунуң тодаргай хемчээлин бүгү эвилелдешкен республикаларның дугуржулгазынга үндезилеп тодарадыр.

Айыттынган фондуларда бодунуң үлүүн холга алырының, ажыглаарының болгаш таарыштыр сайгарарының чурумун РСФСР-ниң составында бактаап кирип турар республикалар болгаш девискээрлер-биле дугуржуп турган, Россия Федерациязы тодарадып тургузар.

Үүл 3. Өске эвилелдешкен республиканың девискээринде турар өнчүнүң тодаргай объектилериниге хамаарыштыр негелде-хомудалды республиканың доктаатканы хуусааларында киирер эргени РСФСР бодунга арттырар болгаш өске эвилелдешкен республикаларның ындыг эргезин хүлөөп көрүп турар. Негелде-хомудалды сайгарып көөрүнүң чурумун республикалар аразынга кылдынган дугуржулгалар-биле доктаадып тургузар.

Республикалар аразынга кылдынган дугуржулгаларга үндезилээш, РСФСР-ниң болгаш өске-даа эвилелдешкен республикаларның ниити (үлүг-хуулуг ийиннпс, азы каттыштырган) өнчүзүн тургузуп болур.

РСФСР-ниң өске эвилелдешкен республикаларның девискээринде турар күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының болгаш органнарының бүдүрүлгеге ажыглаар болгаш бүдүрүлгеге ажыглавас кол фондулары, өске-даа эт-хөрөнгизи болгаш курлавырлары РСФСР-ниң өнчүзү болур.

РСФСР бодунуң девискээринге эвилелдешкен республикаларның, даштыкы күрүнелериниң, оларның хамаатыларының болгаш организацияларының эт-хөрөнгүнүн эргезин камгалаарын магадылаар.

Үүл 4. Күрүне (республика) эт-хөрөнгизин эдилеп ажыглаар болгаш эргелеп башкарар эргени РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге тыпсыр. Айыттынган объектилерни болгаш эт-хөрөнгилерни оларның чамдыызын күрүне болгаш муниципалитет өнчүзү кылдыр арттырар база долу ажыл-агыйны чорудары-биле оларны бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга дамчыдып бээр эрге-биле ук үүлдерни күрүне өнчүзү болдурбазын азы хуу өнчү кылырын РСФСР-ниң хоойлуларынга дүүштүр боттандырар.

РСФСР-ниң девискээринде эвилел чагыргалыг күрүне бүдүрүлгелерин акционерлиг ниитилелдер болдурарын, өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидерин чүгле РСФСР-ниң хоойлузунда көрдүнген чурум болгаш байдалдар өзугаар боттандырар.

РСФСР-ниң өнчү, чаа эвилел керээзин чарар болгаш хуужудар дугайында Хоойлузу хүлөөп алдынмаанда, РСФСР-ниң девискээринге, РСФСР-ниң хоойлу-дүрүмүнүн тургусканы таварылгалардан аңгыда хамаатыларга, күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларынга хамааржыр материалдыг, сан-хөө, валюта болгаш акша үнелерин хавырарының дугайында ССРЭ эргелелиниң болгаш күрүне эрге-чагырга органнарының кандыг-даа актылары күүсеттинмес болур.

Үүл 5. Ук хоойлунуң 1, 2 үүлүнде айыттынганы өзугаар РСФСР-ниң девискээринде турар күрлавырларга болгаш фондуларга хамаарыштыр эвилел, эвилел-республика болгаш республикалар аразының даштыкы экономиктиг дугуржулгаларын, бир эвес РСФСР төпшээрелин бербээн болза, күш чок деп саналаар.

Айыттынган төпшээрежилгилер болгаш дугуржулгалар РСФСР-ниң «РСФСР-ниң девискээринге ССР Эвилелиниң органнарының актыларының, хөделиишкининиң дугайында» Хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар күштүг болуп кирер.

РСФСР база ооң составынче кирип турар республикалар ССР Эвилелиниң органнарының ук үүлде тургустунган чурумну хаг-ге киирер.

5. Россияның суверенитедин камгалаар органнарны тургузарын хандырар нормативтиг актыларның төлевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Президиуму бир ай хуусаа иштинде РСФСР-ниң Дээди Соведининге киирер.

6. Бо Хоойлу дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели даштыкы төлөөлелчерлеринге болгаш организацияларга албан өзуу-биле дыңнадыр.

7. Бо Хоойлуну төп, республика болгаш чер-чер солуннарынга парлаар.

РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Даргазының бирги оралакчызы Р. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 31, жыдып чардынган төпшээрежилгелер болгаш дугуржулгалар талазы-биле хүлөөлге онаакмас.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дараазында онза эргелерни тыпсыр:

— РСФСР-ниң девискээринден үндүр сөертүр база ынаар киир сөертүп турар, бараанларның болгаш ачы-дузаның үлөөриниң болгаш төпшээрөөриниң чурумун тодарадыр;

— РСФСР-ниң юрисдикциязының адаанда турар даштыкы экономика ажылчорудулгазының кежигүнериниң экспорт-импорт операцияларының талазыбиле каайлы үндүрүүн тодарадыр;

— РСФСР-ниң девискээринге юридиктиг адрестерлиг даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга кежигүнерин бүруткээр;

— РСФСР-ниң девискээринде боттары офистерлиг кадагааты фирмаларны, банкыларны болгаш өске-даа организацияларны төлөөледир;

— РСФСР-ниң девискээринге төпшээрел хевирлиг частоталыг ээлээшкинни бээр.

Үүл 6. РСФСР-ниң чогуур органнарының төпшээрели чокка чардынган ниити-эвилел чээлилери, а ол ышкаш 1,2 үүлүде айыттынган курлавырларга болгаш фондуларга хамаарыштыр төпшээрежилгелер болгаш дугуржулгалар дээш РСФСР-ге хүлөөлге онааттынмас.

Үүл 7. РСФСР-ниң чогуур органнарының төпшээрели чокта РСФСР-ниң девискээринде турар болгаш РСФСР-ниң ук хоойлузунга азы өске хоойлу-дүрүмге дүүштүр ажыл-чорудулганы чорудуп турар албан-дужаалдыг кижилерге, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, эвилел болгаш республика чергелиг организацияларга хамаарыштыр ССР Эвилелиниң органнарының шинтпирлерин күш чок кылдыр санаар.

РСФСР-ниң Дээди Соведининиң Даргазының бирги оралакчызы
Р. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың октябрь 31.

ЧЕДЕР ЧЕРИ—МОСКВА

Эрзин районнуң «Нарын» совхозунуң дирекциязы, профэвилел комитеди күш-ажылчы бо чылдың эрткен тос айларының түннелдерин үндүрген. Чарыш түннелин үндүрүп туда, совхоз бүдүүлгезинге хөй чылдарда ажылдаан болгаш моон мурнунда ат-сураа үнмейн турган кижилер тиилекчилериниң санынга хөөгү-биле кирген. Олардан 30 кижини Москвада Бүгү-эвилелдиң улус ажыл-агыйының челиишкиннериниң делгелгезинге киржир путёвка-биле шаннаан. Найысылга чедер аас-кежиктиг кижилериин аразында Москвадан көөр хамаанчок, Кызылга безин ис базып көрбээн кижилер бар.

Совхозта профэвилел комитеди чогум-на ындыг байдалды чугулалап көргеш, моон мурнунда чылларда ышкаш чаңгыс ол-ла мурнакчыларны шаннаар, мактаар багай чанчылыннан уштунган.

Үжен кижи составтыг бөлүк дүүн Москваже ужуп чорупкан. Оларның аразында бирги хойжу бригаданың хойжулары К. С. Сегбе, О. Т. Нурзет, бызаа ажаакчылары, керээлиг ажылдап турар Тамара Бораевна биле Михаил Дамдынович Лудуптарның өг-бүлези, чылгычылар Д. У. Дияга, М.-Б. С. Кыргыс, дуржулганың чыдыгы болгаш хоочун хойжу А. Б. Баанчык олар бар. Артына Балдировна бо чылын чүе хойдан-на 98 хураганны камгалап алган, тыва үксалыг хойнуң бирээзинден-не 2 килограмм дукту кыргаан.

Совхозтуң бөлүк мурнакчылары Москвага баргаш, чуруттун өске девискээринде мал болгаш чер ажылының чамдык челиишкиннери, мурнакчы дуржулгазы-биле таныжаалар.

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.
«Нарын» совхозта профком даргазы.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунда
АМЫДЫРАЛЧЫ ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАР

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң эзлчеглиг хуралынга хүнүн чугула дээн бөлүк айтырыгларын чугаалажып көргеш. Сларның бирээзи — Тыва АССР-ниң РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң аразында бүрүн эргелерин ангылаарының дугайы. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң Курулаанын даргазы В. Б. Салчак ол талазы-биле дыңнадыг кылган. Айтырыг маргылдаалыг болган, санал-оналдарны өөренип көргеш, бадыладыры-биле саналдап киирип турар ол документилерни бүгү талалыг, хынамчалыг, ам-даа чедир ажылдаарын айыткын шинтпирни Президиум хүлөөп алган. Ынчангаш от талазы-биле чугааны оон соонда уламчылаар болган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, улус ажыл-агыйын хөгжүдүп быжыглаар база рынок экономиказыче шилчилге-биле холбаштыр республиканың чазаанын программазының төлевилелин таныштырган. Ону сайгарып чугаалажырынга Президиум кежигүннериниң ангыда, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының специалистери киришкен. Саналдап киирген ол төлевилелди сайгарып көргени улус ажыл-агыйын быжыглап хөгжүдериге, ажыл-агыйны удуртуп башкарарының экономиктиг чаа арга-хевирлеринче шилчиринин түүнел концепциязын республиканың чазаанын ажыллап кылырына үндезин кылдыр көөр шинтпирге келген. Чазактың чаа концепциязын Президиум хуралынга көөр болгаш Дээди Советтин декабрьда болур ээлчеглиг сессиязынга улус депутаттарының чугаалажып көөрүнче киирер.

Ол-ла хуралга оон аңгыда рынок экономиказының байдалында республиканың улус ажыл-агыйының эргелеп башкарылга аппарадының тургузуунун төлевилелин база көргеш, Аңаа хамаарыштыр тодаргай саналдар база киргиллаан. Төлевилелге чамдык өскерилгелерни, эдилгелерни киирериниң чугулазын Президиум сумелээн.

Республиканың совхозтарының, бүдүүлгелериниң болгаш организацияларының кышка белеткелинде дүүрелди болдуруп, дарый хемчег алыры негеттиинин турар айтырыглар ээзээш эвес дээрзин Президиум кежигүннери база чугаалашкан болгаш өскерилгелерни, эдилгелерни киирериниң чугулазын Президиум сумелээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң парлаага органын тургузар айтырыгны хамаарыштыр база аңаа чугаа болган. Дээди Советтиң Ажык-чарлыг чоруктун, хамаатыларының эргелериниң болгаш тургузуп келген айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы В. С. Салчак ол талазы-биле дыңнадыг кылган. Байдал кандыгыл? Полиграфиянын бөгүүгү базазы чаа парлаага органнарының ажылын хандырарының аргазы чок боон турар дээрзин айыткан. Чүгле ол-даа эвес, айтырыгда нарын үүлдер эвээш эвес деп чүве билдиргер. Ынчангаш Советтериниң чаа парлаага органын тургузар айтырыгның көлүрүүнүн келгенин Президиум эрте деп саналаан.

Хуралга оон аңгыда Дээди Советтиң челиги чыжыныын ээлчег чок ийиги сессиязынга улус депутаттарының киргеин саналдарының, сумелериниң күүселдезиниң база ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарына соңгукчуларының киргеин чагыглар дугайын чугаалашкан. Президиум хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашхан болгаш доктаалдар хүлөөп алган.

Республиканың Дээди Соведининиң аппарадының ниити киллис эргелекчизинге В. А. Кочергин бадылаткан.

В. А. Северновский Тыва АССР-ниң Дээди судунуң хамааты хевектериниң талазыбиле суд коллегиязының даргазына бадылаткан.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар хуралды эрттирген.

Куруне суверенитеди

декларация-төлевилелин чугаалажып тур бис

ЧЕДИНГИР ТАЙЫЛБЫР ХЕРЕК

Тыва аңгы туруп, сайзырап шыдаар бе деп айтырыгларны кара угаан, даап бодаашкынар-биле чугаалаары дыка берге болур ужурлуг. Бот-догуناашкын (суверенитет) дугайында эртемденнер, журналистер база төөгү тускай эртемниглери «Шын» солунга чугаа чорудуп турганы экидир.

Тыва аңгы туруп шыдаар деп үвени ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Күжүгет бодунуң саналында балыткап турар. Мен база Тываның төөгү талазы-биле шыгжамырын эргелеп, баштап, ону хөй чылдар иштинде өөренип, сайгарып келген болганымда, Тываның келир үеде салым-чолун шинтпирлежир айтырыгга дорт хамаарылгалыымны билип турар мен. Ынчангаш бистің Тываныстың төөгүзүнден ап көөрге, чону хөй эвес санныг турган болган, олар Кыдат, Моол, Россиядан аажок хамаарылгалыг чораан, оларның социал-экономиктиг салдары улуг турган болгай.

Тывалар янзы-бүрү күштерниң дузазы-биле боттарының хамаарышпас чоруу дээш демисежип, хосталгазын чаалап ап чораанар. Оон үржүунда Тыва Арат Республика тургустунган. Республика тургустунган сөөлүнде, экономика хөгжүлдези эки чоруп турган. Колхозтажыышкынар болгаш ажыл-агыйны удуртуп баштаар чоруk Совет Эвилелиниң үлегери-биле чоруп турган болгаш, аңаа болур турган янзы-бүрү чазыларны база катаптап турган. Үлетүр-бүдүрүлгеге-даа, көдээ ажыл-агыйга-даа орус улустуң азы кадрларның салдары хөлүн эрттир колдаан турган болгай. Оон калыска ол хөгжүлдеге доора чылын турган бир онзагай үүл болза—30-40 чылдарда эрге-чаыргра дээш демисел, Совет Эвилелинге болур турган масселыг репрессияларны өттүгенги.

1944 чылдың мурнунда Тываның малының баш саны кончаар-даа аажок көвей турган деп үвени документтер көргүзүп турар, амгы үеде үүге чедир өспейн барганы кайгамчык. 1944 чылдан эгелээш, Советтиг Тываның хөгжүлдези ам-на шапкыны-биле хөгжүп эгелээн деп чугаалажыр болгай бис. Шынап-ла, ам харын бот-догуناашкын дугайында чугаалаары берге аваар-дыр, чүге дизе ажылагый, социал-экономиктиг, политиктиг айтырыглар ССРЭ-ниң нинти политиктиг структуразынга чагырты берген. Ол аажок шаптыктыг. Ынчалзадаа бүгү күштү мөөңнээш, кадрлар айтырыынче улуг сагыышты салып, эргиде аңгы республика турда сайзырап чоруп олурган үлетүрүнүң хевирлерин: саваң кылыр, алгы кылыглар-биле тон, идикхеп даараар цехтер дээш оондаа өске бичежек бүдүрүлгелерни сайзырадыр болза эки. Бо хире үе иштинде, эртем-техника сайзырап турда, канчап черле эки үүлдерни катап эгидип болбазыл, чижээлээрге, алгы-кеш, дук-тавы дээш бар-ла турган чиг эт-биле чүүү-даа кылып болгайла.

Бистің кожавыста чер, мал ажыл-агыйлыг Моол Арат Республика канчап хөгжүп, сайзырап турар-дыр. Олар-биле чүге домейлежип болбас бис? Оон үлегер ап база болгай-ла. Самолёт, демиръорук чок шагда харылзажып чораанывыс Моол, Кыдат-биле ам канчап харылзаа тудуп шыдавас бис. Бо мындыг харылзаа тударына эң-не тодаргай, тускай бир бүрүүгаар көрүп турган турган. Колхозтажыышкынар болгаш ажыл-агыйны удуртуп баштаар чорук Совет Эвилелиниң үлегери-биле чоруп турган болгаш, аңаа болур турган янзы-бүрү чазыларны база катаптап турган. Үлетүр-бүдүрүлгеге-даа, көдээ ажыл-агыйга-даа орус улустуң азы кадрларның салдары хөлүн эрттир колдаан турган болгай. Оон калыска ол хөгжүлдеге доора чылын турган бир онзагай үүл болза—30-40 чылдарда эрге-чаыргра дээш демисел, Совет Эвилелинге болур турган масселыг репрессияларны өттүгенги.

1944 чылдың мурнунда Тываның малының баш саны кончаар-даа аажок көвей турган деп үвени документтер көргүзүп турар, амгы үеде үүге чедир өспейн барганы сайзырадырына, өске дылга чугаалажыр кижилер ону тоон көөрде, тыва кижи бүрүзү бодунуң төрээн дылынга төрээн иезиге ышкаш ынак болурунга салдарлыг болур. Оон башка, аныяк-өскен «хайнак» дылга чугаалажырга, черле чараш эвес-тир. Орус, англи, кыдат, моол дылдарны билири кымга-даа артык эвес, харын-даа кижиниң культуразының сайзыралынга идиг болур.

Республиканың адын **«Тыва Республика»**, орустан **«Республика Тыва»** деп турар эштерниң саналынга каттыжар мен. Адаарынга, бижиринге-даа кончуг эптиг. Төөгүде адаттынып турган «Таңды Тыва Республика» деп безин ады бар болгай.

Тываның экономиктиг бот-догуناашкынының байдалында тыва-даа, өске-даа нацияның кадрларының ролю кончуг улуг. Ынчангаш кадрлар белеткелиниче кол кичээнгейни угландырар: тыва кадрларны белеткээр болгаш ажыглаттынмайн турар күштерни мөөңнээри азы аныяк-өскенни хой, мал, чер ажыл-агыйыныче хаара тудары, хоорайда чурттаан, аңаа өскен аныяктарны тудуг, үлетүрже киирип ажылдадыры негеттинип турар.

Тывала чурттап, ажылдап, өскен өске нацияның кижилеринге суверенитет деп үүл деп үвени чедир тайылбырлаар ажылды чогумчалыг, чедимчелиг кылдыр чорудар болза эки. Олар ону чаңгыс талалыг билип турарын хүн бүрүнүң практика кырында амыдыралывыс балыткап турар болгай. «Тыва үүгле тываларга» деп бодап чоруур доскут угаанныг орус-даа, тыва-даа кижилер хөй болдур ийин. Ынчангаш нациялараразында болуп турар үскүлежиишкиниериниң чылдагааны мынча база бар.

Комплекстиг килдистің экономистериниң чорудуп турар ажылдарында, эртем талазы-биле шинчилелдеринге архив ажыллакчыдары боттуг дузаны чедирер дээрзинге чигаанны турбас ужурлуг.

Билимаа ШИРИН-ООЛ.
Күрүне архивиниң директору.

Дорт хамаарылгалыг болурун күзээр мен

Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединин дугайында Декларация төлевилелинге хамаарыштыр бодумнуң дараазында онзалаң саналдарымны солун дамчыштыр илергейлээр болдаан мен.

1. Бистің республиканы ССРЭ-ниң составында «Тыва Демократтыг Республика» деп адап, тыва улустуң адын эдилээн тускай догуناаан күрүне болдурары чугула деп саналдыг мен. Өске республикаларны өттүнген хөрээ чок.

Совет Эвилелинде кандыг-даа нациялар, улустар, эвээш санныг аймак улустар деп эргелиг болганда, Тыва моон сонгаар эвилелдешкен кандыг-даа республикага (оон иштинде Россия Федерациязынга) хамаарышпас, чагыртпас, а ССРЭ-ге дорту-биле шуут хамааржыр болгаш, Совет Эвилелиниң составында Тыва Демократтыг Республика болган турарын күрүне суверенитединин дугайында Декларацияга дүрүмчүдерин саналдап тур мен.

Ынчаарга шаанда тыва улус маңчы Кыдаттың болгаш моол феодалдарның ийи дакпыр дарлалынга турганы ышкаш, ам бо үеде ССРЭ-ге, РСФСР-ге — ийи дакпыр чагыртыры менээ күленчиг эвес-тир. Оон ынай, ССР Эвилелинин болгаш Россия Федерациязының амгы удуртукчуларының, дээди күрүне органнарының арааында чөрүлдээлер, мен бодап көөрүмге, ноокку үеде белеңне намдавас, сожсавас, харын моон сонгаар улам-на чидинглеир шинчилиг. Ол чорук Россияның автономнуг чөрелеринге, оон иштинде ССРЭ-ге өскелерин ырак сөөлүүредир каттышкан болгаш хөгжүлдези хожудаан Тывага дыка багай салдардыг болуру чугаажок.

Национальнадан үнезилеттикин тургустунган демократтыг күрүне болур болза, оон суверенитединин, эрге-чаыргазының бүрүн эргелиг ээзи тыва национальдыг чон болур ужурлуг. Үүге дээрге ол нацияның ады-биле тургустунган күрүне болуп.

2. Тыва улус нация болганда, чүүт девискээрлиг, шыйыр, демдеглеттинген кызыгаарлыг болур ужурлуг. Маңчы Кыдаттың даодалынга, эжелеңге турган үеинде кызыгаарны республиканың бүгү чонунуң референдумун ёзугаар катап тургузуп алырын сүмелеп тур мен.

Чер, оон кырында, иштинде бүгү байлак үүгле ол күрүенин, оон чонунуң, нацияның өнчүзү болур ужурлуг. Ындыг болганда, ук өнчүнүң байлактарын, биригээр чугаалаарга, чамдык чер участоктарын кымга, чеже хүүсаалыг эдилеңнин, ажыгладын каары — Тыва Демократтыг Республиканың бүрүн эргези болур. Черби, оон кырында, иштинде бодуп бүткен байлактарны, ол ышкаш хоорайларны, суурларны бүдүрүлгелерни, транспорттун харылзаанын чепсек-херекселдерин, коммунал ажыл-агый черлерин, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерни, садыгны, банкыларны болгаш оон-даа өске чүүлдерни национал күрүенин бүрүн эргезинде оон өнчүзү кылдыр Декларацияга чарлаарын саналдап тур мен.

3. Тыва дылды Тыва Демократтыг Республиканың күрүне дылы кылдыр чарлаар херек. Албан бижиктерин, хуралдар материалдарын тываныңдан орузунче очулдурары чүүлүг болур.

4. Мен тыва кижи болганымда, бодумнуң тыва нациям чиде бээрин кажан-даа күзеевес мен. Орус национальдыг кижи бодунуң орус нациязынга хамаарыштыр база ынчаар болдаар деп билип чоруур мен. Ынчангаш тыва нацияның чидип бар чорууруң сокдадыр талазы-биле кандыг-бир тодарай хемчегларны алырын Тыва АССР-ниң Дээди Советинге саналдап тур мен.

5. Тывада даг-дүгү, кобальт, алдын, өлүк аймаа, ыяш, дук эзт болгаш оон-даа өске чүүлдер бар. Бо чүүлдерни болбаазырадып кылгаш, оортан акша-хөрengини арбыны-биле ап болур. Ынчангаш ол орулганын күсели-биле бодунун чарыгдалын, хереглелин республика чоорту черле дандырып дуглап болур. Бүдүрүлгелерге ажыллаар мергежилиг кадрлар чок деп мүнгараан хөрээ чок, ол дээрге тур үеним айтыны-дыр.

Адактың сөөлүнде саналым: ССРЭ-ниң составындан Тыва Демократтыг Республика үнүп болур эргелиг деп үүлдү күрүне суверенитединин дугайында Декларацияга айтыы артык эвес деп бодаар мен.

Ховалыг НУРСАТ.
Пенсионер.

КАТТЫШТЫМ

Тываның тускай догуناашкынының дугайында Декларация төлевилелин кичээнгейлиг номчуп, таныштым. Аңаа хамаарыштыр номчукчуларның саналдары парлаттынып турар. Ону солуңнардан база номчуудум. Бижикчи Г. Санчаанын болгаш Дамдын-оол Ховалыгын база өске-даа эштерни саналдарынга каттыжып турар мен. К. А. Бичелдейнин саналы-биле «Тыва Республика» деп адаарын негеп тур мен.

Декларацияда Тываның ССРЭ болгаш РСФСР-ден тыва чон шуут үнер күзелин илереди берзе, ону канчаар көөрүп тайылбыраваан болду. Шаг-үениң агымы-биле төөгүнүн хөгжүлдезинин оруунга кандыг-даа байдаалаар турун кээ болурун бөгүнгү амыдыралывыстан көрүп турар бис. Келир үеде бистің салгалдарывыстың канчаар чурттаксай бээрин кым баш удур билирил? ССРЭ болгаш РСФСР-ден тыва чон үнүксей берзе, аңаа чөпшээрел турбас бе? Мен бодаарымга үүгле бо хүнү көрбейн, элээн ырады көрзе эки дыре. Чижээлээрге, 100 азы 200 чыл, а харын оон-даа эвээш үе иштинде тыва ангыланыр күзелин илереди берзе, ол күзелди хандырып болурун Декларация төлевилелинге айытса эки деп саналдыг мен.

Сюзюкей ОНДАР.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

Политөөредилге

СУРТААЛ АЖЫЛЫН УЛАМ КҮШТЕЛДИРЕР

Бистің чуртувуста социал-экономиктиг, политиктиг ханы өскерлиишкиннер, чаа шимчэшкиннер, үзел-бодаллар, рынок экономиказынче шилчилге — ол бүгү чон ортузунга суртаал ажылын күштелдиреринин, Совет күрүенин мурнунда турар бергелерин шын угаал билип алырынга болгаш ону ажыл эртеринин орудтарын чонга тайылбырлаарын негеп келген.

Ол харысалгалыг ажылды күүседир хүлээлге республиканың пропагандистериниң мурнунга салдыган. Ынчангаш пропагандистер болгаш оон-даа өске чүүлдерни национал күрүенин бүрүн эргезинде оон өнчүзү кылдыр Декларацияга чарлаарын саналдап тур мен.

3. Тыва дылды Тыва Демократтыг Республиканың күрүне дылы кылдыр чарлаар херек. Албан бижиктерин, хуралдар материалдарын тываныңдан орузунче очулдурары чүүлүг болур.

4. Мен тыва кижи болганымда, бодумнуң тыва нациям чиде бээрин кажан-даа күзеевес мен. Орус национальдыг кижи бодунуң орус нациязынга хамаарыштыр база ынчаар болдаар деп билип чоруур мен. Ынчангаш тыва нацияның чидип бар чорууруң сокдадыр талазы-биле кандыг-бир тодарай хемчегларны алырын Тыва АССР-ниң Дээди Советинге саналдап тур мен.

5. Тывада даг-дүгү, кобальт, алдын, өлүк аймаа, ыяш, дук эзт болгаш оон-даа өске чүүлдер бар. Бо чүүлдерни болбаазырадып кылгаш, оортан акша-хөрengини арбыны-биле ап болур. Ынчангаш ол орулганын күсели-биле бодунун чарыгдалын, хереглелин республика чоорту черле дандырып дуглап болур. Бүдүрүлгелерге ажыллаар мергежилиг кадрлар чок деп мүнгараан хөрээ чок, ол дээрге тур үеним айтыны-дыр.

Адактың сөөлүнде саналым: ССРЭ-ниң составындан Тыва Демократтыг Республика үнүп болур эргелиг деп үүлдү күрүне суверенитединин дугайында Декларацияга айтыы артык эвес деп бодаар мен.

Ховалыг НУРСАТ.
Пенсионер.

КИЖИЛЕР-БИЛЕ АЖЫЛДААР

Сүт-Хөл районнуң ажылчы чонунуң марксисчи-ленинчи өөредилгени эрткен чылын канчаар доосканының дугайында идеология килдизиниң эргелекчизи К. О. Даңзы-Белектің информациязын пропагандистер семинарынга дыңнаан.

1989-1990 өөредилге чылында партия өөредилгезинде 19 школаларынга, политиктиг 14 семинарга 430 коммунистер болгаш 353 коммунист эвестер хаара туттунган турган.

Өөредилге чылының дургузунда политиктиг өөредилгенин пропагандистериниң 6 семинарларын, оон иштинде 2 семинарны СЭКП обкомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыңының харыысалгалыг ажылдакчыларының киржилгези-биле эрттирген. Политөөредилгениң методиктиг чөвүлелиниң инициативазы-биле «Алдан-Маадыр», «Октябрь 30 чылы», «Ишкин» совхозтарның партком-нарының баазазынга бөлүктээн семинарларны база эрттирген.

Семинарларның хөй кезиин «төгерик стол» хевиринге эрттирери чүүлдүгүнүп, чаа өөредилге чылында шилип алган темазынга ханы белеткенип, пропагандистер бөлүктерин тургузарын сүмелеп турганнар.

«Октябрь 30 чылы», «Ишкин» совхозтарда партком-нар, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга школаларында цех, партия организациялары политөөредилгени чогаадыкчы ёзу-биле эрттирериге кичээнгейни угландырып келгеннер. Оон түннелинде ол суурларга политөөредилгеге чонну сонуургалы илереп, дыңнакчыларның саны көвүдеп, агиткварталдарга кичээлдер үзүлбейн келген.

Өөредилге чылын доозарда, түннел кичээлдерни зачёт болгаш беседалажыышкын аргалары-биле эрттирерин политшколалар шилип алган. Ол кичээлдерге дыңнакчылар боттуг арга-сүмелерни киирип, четпес талаларын чидин-биле шүүмчүлээннер.

Кичээлдер эрттирериге таарымчалыг дериттирген класстар, ажыглаар техниктиг хереглелдер чоруп айытканнар. Ол ышкаш пропагандист кадрлар Кызылга мергежил бедидер семинарларга чорааш келгенде, амыдыралчы арга-дуржулганы ажыглап, чаа информациялар-биле кичээлдериниң шынарын экижидип турарын дыңнакчылар илереткеннер.

Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң кичээлдерин канчаар эде тургусса экил, эрги хевээр лекция дыңнап, оон-биле кызыгаарланып турар бе деп айтырыгны хөй дыңнакчылар тургусканы.

Чуртта эде тургустунуушкун калбарыш, социал-экономиктиг айтырыглар чамчаңгыс кижилериниң сава базар чери болу бербезин. Тожунуң байлаа үүгле районнуң эвес, а республиканың чурттаксыларының чаагай чорууңга баараан болур ужурлуг.

Дараазында илеткелди райкомуң партқабинет эргелекчизи В. Б. Доңгак кылган. Ол эрткен өөредилге чылының түннелдериниге болгаш чаа сорулгаларга доктааган. Районга эрткен өөредилге чылында 13 политиктиг школа ажылдап турган. Аңаа 483 кижини хаара туткан. Бүгү школаларга үш угланышкынның теманы сүмелээн: бирээде, национаддар аразының харылзаалаларының айтырыгларының дугайында, ийиде, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң база чер-чер Советтериниң улус депутатта-рынга сонгулда мурнунуң сорулгаларының дугайында материаддар, үште, съезд мурнунуң документилериниң платформазының төлевилелинин дугайында. Ынчалза-даа чамдык партия организациялары доктаамал теоретиктиг ханы анализтиг өөредилге чорударының орнунга үүрмек хүн айтырыгларын чугаалажырынга өйлежип турган деп, ол айыткан. Ынчангаш чаа өөредилге чылында партия өөредилгезинин кол сорулгазы кижиже, оон политиктиг үзел-бодал, идеологтуг негелде, хереглелиниче угланган турар ужурлуг.

Семинарның түннелинде делегей байдалынга хамаарыштыр лекция, идеологтуг ажылга политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгенин **ролюнуң** дугайында «төгерик стол» болган. Районнуң эки ажыллыг пропагандистерниге ол семинарга хүндүлел бижиктерни болгаш суй-белектерни тывыскан.

Шомаалыр КУУЛАР.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

Көдээ Советтің улус депутады болганымда, хамаарышкан округумда чонуң саналынга хамаарыштыр төөгүзүн илереди берип турар. Феодалдыг Тывадан Совет Тывага чедир оруктуу эртивис. Ынчалза-даа дылывыстың, культуравыстың, чаңчылдарывыстың, сүзүглелиивистің чамдык кезиин чидирген бис. Чиг эттн боттары болбаазырадып аваар-ыр бис.

«Тыва Республика» деп ат таварыжы. Үүге дизе ол ат чонуң үзел-бодалын, национал чоргаарлыг, төөгүзүн илереди берип турар. Феодалдыг Тывадан Совет Тывага чедир оруктуу эртивис. Ынчалза-даа дылывыстың, культуравыстың, чаңчылдарывыстың, сүзүглелиивистің чамдык кезиин чидирген бис. Чиг эттн боттары болбаазырадып аваар-ыр бис.

«Тыва Арат Республика» дээрге амдыызында таварышпас. Төлевилелдің 8 үүлүн мынчаар тода этсе деп саналдыг мен: «Тыва Республика бүгү байлактарын эдилээр, удуртур кадрларны ажыглаарын болду доктаадып тургузар эргелиг. Чеп, сүг, арга-арыг, диригамыттанар, төөгүүнүң, культурының үнелиг үүлдери—үүгле Тыва Республиканың өнчүзү болур». Сүдее демдек, тук, дыл дугайында төлевилелде үүге айытпаанын?

Мандып-оол БИЛЕН-ООЛ.
(Гонорарын «Сылдысчыгаш» солунче шилчидерин диледим).

ШАҢДА АЖЫЛ

Барыын-Хемчик районнуң «Хемчик» совхозтуң механизаторлары күскү дүжүттү ажаан алырын октябрь айның сөөлгү он хонуунда доосканы. Бо чымыштыг ишке арендаторлар Мартаң-оол Саая, Болат Хомушку, Долгай-оол Саая олардың кирген үлүү улуг болган. Олар ниитизи-биле 1400 гектар черден тарва культураларын ажаан алган.

Механизатор Мартаң-оол Сааның эвенозу 550 гектар шөлдүг турган. Ниитизи-биле оон алдынган дүжүт багай эвес болган. Чамдык черлериниң га бүрүзүниде-ие 16 центнер дүжүттү ажаан алган. А үүгле суггат чок черлериниң дүжүдү чер албайн барган.

Амгы хүннерде ол совхозтуң шаңында дүшкен тараа ында-мында оваалзы берген чыдар. Ону кургадыр, арыглаар, чүдүрүп чорудар ажылдар уламчылап турар. Шаңда 1200 тонна тараа культуралары — арбай, кызыл-тас, сула бар.

Шаңда үзэрби ажыг ажылчын бар. Олар сөөлгү хүннерде хар чагганыдан өл-шык апарган тарааны витаминниг сигеи далганы кылыр агрегатка дүрген кылганындан хүнде сес машинаны чүдүрүп чорудуп турар.

Тарааны арыглаар, кургадыр ажылдарда кызымак, шудургу кижилер бар. Ажылчынар Борбалдыр Доңгак, Макар Хомушку, тараа чүдүрүп, ону тарады иттирип турар трактористер Чечек-оол Хомушку, Олег Доңгак ындыг ишчилерге санадып турар.

Андрей ИРГИТ.

ЧЕРИВИСТИ КАМГАЛАААЛЫ

ЧУРУКТА: Кызыл районда Черби суурунуң чанында ыяш ажыл-агый черинин ажылчыны Тамара Чоодуевна Сендаа катчимистерни чыллын-на өстүрүп, ылангыя чыжыргананың бедик дүжүдүн ап келген. Оон ажаан хайгаараан, суггарган ранетказары база бедик дүжүттүг болган. Ол бодунуң хүлээнген участогундан бир тонна ажыг ранетканы чүдүрүп чоруткан. Моон сонгаар соой бээрге, шыргай үнген чыжырганазын ажаан кириптеринге белеп.

Онлар ОХЕМЧИКТИҢ
фотозу.

Таңды-Ууланың, Савына сынының (Саяның) мурнуу эдээн дургаар, Улут-Хем болгаш Хемчик хемнериниң уннарынга кижилер кажандан бээр чурттап келгеннерил? Чүс-чүс, харын мун-мун чылдар мурнундан бээр деп билип турар бис. Мынча үр үеде бо черниң чурттакчыларынга кандыг-кандыг аарберге, аш-чуттуг үелер, каржы-дошкун хоойлу-шаажылалдар турбаан дээр. Ынчалза-даа бистің бурунгу өгбелеривистің үүгле когу үзүлбээн эвес, а олар кыдат императорларга-даа, моол хаанларга-даа удур демисежип, амы-тының өргүп чорааш, төрээн чуртун кымгадаа бербейн, ыдыктыы-биле камгалап ап чораанар. Ынчангаш Тыва чурту тыва кижилерге оларның ада-ыыгуурундан бээр салгап келгенин өртээ турбас өргүн чаагай амыдыралының шуут боду, эң ыдыктыг сагыызыныдыр. Үүгле тываларның-даа эвес, а кандыг-даа чоннуң төрээн чурту дээрге, ол чоннуң амыдырал-чуртталгазыдаа, амы-тыны-даа ол. Кижи амытан төрээн чурту чок болза, каяа чурттаар, төрел чону чок болза, кымдан быжыг деткимче алыр боор. Доктаамал чурттаар черчурту чок чамдык чоннарны көрүп, дыңнап-даа тур бис. Бир-бир черлерден ойлаттырган-сывыртаткан хөөкүйлериниң чаржынчыгларын бодаарам. Бистің күжүр өгбелеривис бистерни ындыг салымга таварыштырбаан.

Ие черинге ынакшып, ону камгалап-хумагалап, каастап чоруур чоннуң амыдырал-чуртталгазы база байбайлак, чараш-каас, а төрээн черин үреп-тонап, тоймаглап алганнарның амыдыралы аргажок багай болур. Бо философияның дүрүму-дур. Эртем-техниктиг депшилгени бис аажок үнелеп, харын-даа амыдыралдың бирги чергезинин негелдези кылдыр санап турар бис. Ол шын-на харын. Ынчалза-даа оон хөлегелиг талалары база бар. Химиктиг чемишчидилгелерни чогуур хемчээлинден хойну ажыглаарга, ол хөрзүннүң органиктиг составын өртпедир- чин каптар, а үүгле минералдыг составы артар. Ындыг черлерден каш он-он чылдарда чыдыг чашпандан өске үүг-даа үнмес. Оон дириг чижээ Черби ховузу ол. Каа-Хем районунга кыдат тараачыннар келгеш, бистің тываларның ие черинге хумагалал чогуи кайгааннар дижир.

Черниң кара довурактыг кырында кезээн болбаазырадып алыр турбуже-ле, аажок күштүг тракторлар-биле борловурактыг, сай-даштарлыг карттарын коптарып үндүрүп эккелгеш, чаагай кара довуракты оон-биле холуп каап-тар. Мындыг янзылыг болбаазыраткан хөрзүнге үрезин чажып кааш, элбек дүжүт дугайында бодаан-даа хөрээ чок. Оон ыңай, химиктиг чемишчидилгелериниң оран-делегейниң аңнарынга болгаш куштарынга база эгиттинмес когаралдарны чедирип турары чажыт эвес. Янзы-бүрү болбаазын машина-техника, фабрика, заводтарның октаргайже үндүрүп турар хоран ыштары агаарны аажок чүдедип турар. Ол-ла фабрика, заводтарның болгаш машина-техниканың төккен артынчылары, бок-күзүрүмнери болгаш үс-бензиннери черни, сугну кедергей хораннап каапкан.

Бо талазы-биле шынгыы качыгдаан чер — эртем-техникалыг депшилге аажок хөгжээн турган, кара хөрзүннүг төп Россия. Мунмун хоорай-суурларның өөн калгылаанының база бир чылдагааны-даа ол кылдыр бодаар мен. Чеже-даа болбаазын техника турза, ховузунга тараа үнместээн, мал-маган одар-белчиниң чедишпестээн, хоозураан черлерге кижилер канчап чурттаар боор. Эртем-техникалыг депшилгениң ие черге, оон хөрзүнүнге, агаар, суунга, оон улаштыр кижиниң кадыынга онза айыылдыг хора чедирип турарын кижилер ам хандыр билип, чаа улуг бүдүрүлгелер тударынга удурланып, чамдыктарының ажылын соксадып, шуут хаап турар апарганнар.

Бөгүнгү өртемчейни бодап орарымга, эгиттинмес, коргунчуг аарыгга таварышкаш, үүгле кежи, соогу артkан, чадаарында элеңейнип шимчеп чоруур, ужарының кырында келген ушпа чонук ашак ышкаш сагындырардыр. Ынчангаш ие черге ам дарыызы-биле улуг дуза херек: ону карак огу дег камгалаар, дыштандырары чугула. Төтчеглекчилерге саза бастырбас, өртеттирип-хүүктатпас херек. Борта «даарта», «амдыы чылын» дээр сөстер бичии-даа дуза бербес, а үүгле «бөгүн» дээр сөс дузалап болур. «Соңдаартал» турган, черивисти хоозурадып, кургадып алыр болзувусса, ону кажандаа бай-байлак, чечек-чиментиг кылдыр дедир эгидип шыдавас бис. Күжүр ие чер, амдыызында ол дириг турда, бичии өңдеер кылдыр, аңаа дузалажыр херек. Саргартыр кургап калган дытты чеже-даа суггарар болзувуза, ол ногаарарбас-ла болгай.

Тыва дээрге кандыг-бир өске чурттуг колониязы азы өске бир чуртка хамаарылгалыг чер эвес, а бот-догуناашкынның, чаңчылдарының, чаңчыл-ыгларының, сүзүглелиивистің, чамдык кезиин чидирген бис. Чиг эттн боттары болбаазырадып аваар-ыр бис.

«Тыва Республика» деп ат таварыжы. Үүге дизе ол ат чонуң үзел-бодалын, национал чоргаарлыг, төөгүзүн илереди берип турар. Феодалдыг Тывадан Совет Тывага чедир оруктуу эртивис. Ынчалза-даа бистің бурунгу өгбелеривистің үүгле когу үзүлбээн эвес, а олар кыдат императорларга-даа, моол хаанларга-даа удур демисежип, амы-тының өргүп чорааш, төрээн чуртун кымгадаа бербейн, ыдыктыы-биле камгалап ап чораанар. Ынчангаш Тыва чурту тыва кижилерге оларның ада-ыыгуурундан бээр салгап келгенин өртээ турбас өргүн чаагай амыдыралының шуут боду, эң ыдыктыг сагыызыныдыр. Үүгле тываларның-даа эвес, а кандыг-даа чоннуң төрээн чурту дээрге, ол чоннуң амыдырал-чуртталгазыдаа, амы-тыны-даа ол. Кижи амытан төрээн чурту чок болза, каяа чурттаар, төрел чону чок болза, кымдан быжыг деткимче алыр боор. Доктаамал чурттаар черчурту чок чамдык чоннарны көрүп, дыңнап-даа тур бис. Бир-бир черлерден ойлаттырган-сывыртаткан хөөкүйлериниң чаржынчыгларын бодаарам. Бистің күжүр өгбелеривис бистерни ындыг салымга таварыштырбаан.

Ие черинге ынакшып, ону камгалап-хумагалап, каастап чоруур чоннуң амыдырал-чуртталгазы база байбайлак, чараш-каас, а төрээн черин үреп-тонап, тоймаглап алганнарның амыдыралы аргажок багай болур. Бо философияның дүрүму-дур. Эртем-техниктиг депшилгени бис аажок үнелеп, харын-даа амыдыралдың бирги чергезинин негелдези кылдыр санап турар бис. Ол шын-на харын. Ынчалза-даа оон хөлегелиг талалары база бар. Химиктиг чемишчидилгелерни чогуур хемчээлинден хойну ажыглаарга, ол хөрзүннүң органиктиг составын өртпедир- чин каптар, а үүгле минералдыг составы артар. Ындыг черлерден каш он-он чылдарда чыдыг чашпандан өске үүг-даа үнмес. Оон дириг чижээ Черби ховузу ол. Каа-Хем районунга кыдат тараачыннар келгеш, бистің тываларның ие черинге хумагалал чогуи кайгааннар дижир.

Черниң кара довурактыг кырында кезээн болбаазырадып алыр турбуже-ле, аажок күштүг тракторлар-биле борловурактыг, сай-даштарлыг карттарын коптарып үндүрүп эккелгеш, чаагай кара довуракты оон-биле холуп каап-тар. Мындыг янзылыг болбаазыраткан хөрзүнге үрезин чажып кааш, элбек дүжүт дугайында бодаан-даа хөрээ чок. Оон ыңай, химиктиг чемишчидилгелериниң оран-делегейниң аңнарынга болгаш куштарынга база эгиттинмес когаралдарны чедирип турары чажыт эвес. Янзы-бүрү болбаазын машина-техника, фабрика, заводтарның октаргайже үндүрүп турар хоран ыштары агаарны аажок чүдедип турар. Ол-ла фабрика, заводтарның болгаш машина-техниканың төккен артынчылары, бок-күзүрүмнери болгаш үс-бензиннери черни, сугну кедергей хораннап каапкан.

Бо талазы-биле шынгыы качыгдаан чер — эртем-техникалыг депшилге аажок хөгжээн турган, кара хөрзүннүг төп Россия. Мунмун хоорай-суурларның өөн калгылаанының база бир чылдагааны-даа ол кылдыр бодаар мен. Чеже-даа болбаазын техника турза, ховузунга тараа үнместээн, мал-маган одар-белчиниң чедишпестээн, хоозураан черлерге кижилер канчап чурттаар боор. Эртем-техникалыг депшилгениң ие черге, оон хөрзүнүнге, агаар, суунга, оон улаштыр кижиниң кадыынга онза айыылдыг хора чедирип турарын кижилер ам хандыр билип, чаа улуг бүдүрүлгелер тударынга удурланып, чамдыктарының ажылын соксадып, шуут хаап турар апарганнар.

Бөгүнгү өртемчейни бодап орарымга, эгиттинмес, коргунчуг аарыгга таварышкаш, үүгле кежи, соогу артkан, чадаарында элеңейнип шимчеп чоруур, ужарының кырында келген ушпа чонук ашак ышкаш сагындырардыр. Ынчангаш ие черге ам дарыызы-биле улуг дуза херек: ону карак огу дег камгалаар, дыштандырары чугула. Төтчеглекчилерге саза бастырбас, өртеттирип-хүүктатпас херек. Борта «даарта», «амдыы чылын» дээр сөстер бичии-даа дуза бербес, а үүгле «бөгүн» дээр сөс дузалап болур. «Соңдаартал» турган, черивисти хоозурадып, кургадып алыр болзувусса, ону кажандаа бай-байлак, чечек-чиментиг кылдыр дедир эгидип шыдавас бис. Күжүр ие чер, амдыызында ол дириг турда, бичии өңдеер кылдыр, аңаа дузалажыр херек. Саргартыр кургап калган дытты чеже-даа суггарар болзувуза, ол ногаарарбас-ла болгай.

Тыва дээрге кандыг-бир өске чурттуг колониязы азы өске бир чуртка хамаарылгалыг чер эвес, а бот-догуناашкынның, чаңчылдарының, чаңчыл-ыгларының, сүзүглелиивистің, чамдык кезиин чидирген бис. Чиг эттн боттары болбаазырадып аваар-ыр бис.

«Тыва Республика» деп ат таварыжы. Үүге дизе ол ат чонуң үзел-бодалын, национал чоргаарлыг, төөгүзүн илереди берип турар. Феодалдыг Тывадан Совет Тывага чедир оруктуу эртивис. Ынчалза-даа бистің бурунгу өгбелеривистің үүгле когу үзүлбээн эвес, а олар кыдат императорларга-даа, моол хаанларга-даа удур демисежип, амы-тының өргүп чорааш, төрээн чуртун кымгадаа бербейн, ыдыктыы-биле камгалап ап чораанар. Ынчангаш Тыва чурту тыва кижилерге оларның ада-ыыгуурундан бээр салгап келгенин өртээ турбас өргүн чаагай амыдыралының шуут боду, эң ыдыктыг сагыызыныдыр. Үүгле тываларның-даа эвес, а кандыг-даа чоннуң төрээн чурту дээрге, ол чоннуң амыдырал-чуртталгазыдаа, амы-тыны-даа ол. Кижи амытан төрээн чурту чок болза, каяа чурттаар, төрел чону чок болза, кымдан быжыг деткимче алыр боор. Доктаамал чурттаар черчурту чок чамдык чоннарны көрүп, дыңнап-даа тур бис. Бир-бир черлерден ойлаттырган-сывыртаткан хөөкүйлериниң чаржынчыгларын бодаарам. Бистің күжүр өгбелеривис бистерни ындыг салымга таварыштырбаан.

Ие черинге ынакшып, ону камгалап-хумагалап, каастап чоруур чоннуң амыдырал-чуртталгазы база байбайлак, чараш-каас, а төрээн черин үреп-тонап, тоймаглап алганнарның амыдыралы аргажок багай болур. Бо философияның дүрүму-дур. Эртем-техниктиг депшилгени бис аажок үнелеп, харын-даа амыдыралдың бирги чергезинин негелдези кылдыр санап турар бис. Ол шын-на харын. Ынчалза-даа оон хөлегелиг талалары база бар. Химиктиг чемишчидилгелерни чогуур хемчээлинден хойну ажыглаарга, ол хөрзүннүң органиктиг составын өртпедир- чин каптар, а үүгле минералдыг составы артар. Ындыг черлерден каш он-он чылдарда чыдыг чашпандан өске үүг-даа үнмес. Оон дириг чижээ Черби ховузу ол. Каа-Хем районунга кыдат тараачыннар келгеш, бистің тываларның ие черинге хумагалал чогуи кайгааннар дижир.

Черниң кара довурактыг кырында кезээн болбаазырадып алыр турбуже-ле, аажок күштүг тракторлар-биле борловурактыг, сай-даштарлыг карттарын коптарып үндүрүп эккелгеш, чаагай кара довуракты

АГИТБАЖЫҢНАР АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Ажыл-ишчи кижилериин чурттап турар черлериниң аайы-биле суртаал ажылын дээштиг чорударының бир эптиг хевири — агитбажыннар, бир эвес үргүлүнүң ажылдаар үве болза, ол дыка улуг кижизидикчи күш дээрэн амыдырал бадыткап турар.

Бо үүлге Элегес суурда агитбажыннарда активчилериниң эгелекчи ажыл-хереэн чугаалаксадым. 1800 ажыг, аңгы-аңгы идэы-харлыг чурттакчылыг суур 15 агитбажынга хуваатты-ган. Агитбажыннарның тургустунун, ажыл-хереэн эгелээнин үүлге хереэженнер эвес, суурнуң бүгү чурттакчылары, аныяктар, школачылар деткээнин оларның үк ажылга идепкейлиг киржилгези бадыткап турар.

«Деминг сааскан тене, тудун чино» деп үлегер домакта дег, 2—3-ле ай иштинде, Элегестің хереэженнер чөвүлели баштаан агитбажыннар, суурнуң чаагайжыдылгазынче, арыглаашкын, септээшкин, чугаалаашкын дээш өске-даа ажылдарже бүгү чонну көдүргениниң түннелинде, суурнуң колкол кудумчулары, участоктары чараш, шиник, арыг-силиг, көрүштүг апарган.

Хөй чылларда чурттап орар бажын-балгадының чанынга, херимниң иштинге чечек-чимис, ногаа тарывас, аштаттынмас, арыглаттынмас, бүгү-ле чаагайжыдылга айтырының көдөө Советтин кырыче чүүй каап чораан чамдык шоюккан хамаатылар бо удаада база-ла ынчаар биллиртпейн, хөлегере артып каарын болап, хереэженнериниң көдүрлүүшкүнүг ажылын хаабына какпайн тургулаан таварылгалар бар болгулаан. Ооң бир чижээн төп Ленин кудумчузунга агитбажын хуралынга чорааш эскердим.

Хурал кылган бажыныстың кожазы ыныг-ла улгаттаан, кадык-чаагай улус болду. Ажы-төлдүг, ёзулуг чараштыр чурттаар, амыдыраар үжүрлүг бажын эзлери херимниң иштинде чыдыг чашпан, шагар-оттан өске чүүү-даа өстүрбээн, эмге-сеске чок херим иштинче көөрү безин чаржынчыг. Өгүүн хереэжен ээзи: «Бо маэн эвес, уруглрым бажыңы-дыр ийин» деп агартыды. А аваның кожа бажыңында база-ла ыныг.

Уруглар бичизиниң турала чечек-чимисти боттары тарып, ажаап өстүрер, арыг-силиг чорукка өөренир, эстетикага медерелдин-биле өөренир болза, кажан-даа корум-чурум үреес, күш-ажылды үнелээр хөй-ниитичи, чаагай, дузаарлаг, ёжык сеткилдиг болур. Чурттап орар бажыңының чаныг чаагайжыдары, арыглашеверлээри, дузалал ажылагыйын тудары — уруглариың бичезиниң туда күш-ажылга ынак кылдыр база хостуг шактыг чөп ажыглаарыга, оны үнелээринге кижизидер дээр дугайында база катап, ол херим иштинге хереэженнер чөвүлелиниң активчилери саналдап чугаалаадылар.

Бодап көөрге, чамдык алаиелер ооң түннелди үндүргүдег. Хереэженнер чөвүлелиниң хуралдарынга школаның удуртукчулары, эмнелге, уруглар албан черлериниң төлөөлери база олуржуп, аныяктар, школачылар өртүзүнга быжыг корум-чурумну чедип алырының база бир хевири, оруу — школачыларны, аныяктарны чаа, гайжыдылгага, хөй-ниити ажылынга киириштирери деп дугуржуп, чугаалашканнар. Үстүү класстың өөреникчилери бодунуң школазының чаныг шеверлээриниң ангыда. Ленин кудумчузунуң болгаш көдөө Культура бажыңының чанында үр үеде үүжелеттинген бокту үндүр сөөртүп, аныяктар парыгының иштин эмгелеп, улуг ажылды кылышкан.

Элегес суурга чоруп турган, бөлүк аныяктарга үжүражып, эн эки корум-чурумнуг, культураалыг суур дээш канчаар демисешсе чогуурул деп айтырыгны оларга салган бис. Суурда аныяктар көдөө Советтин болгаш хереэженнер чөвүлелиниң эгелээн бүгү талалыг организас-массалыг ажылын деткип турарын илереттинер, а бистин салган айтырыгларывыска: корум-чурумнуг, үлегерлиг суур, кудумчу, квартал дээш кижи бүрүзүү эки ажылдаар, хостуг үелерде культураны көдүрер дээш хөй-ниити ажылынга, бөлгүмиергe киржип, ол ышкаш библиотекага күзээн, ынак номнарын номчуур дээш өске-даа болдалдарын чугаалаадылар. Суурнуң аныяктары экологтуг культураны өөренир, долгандыр турар бойдусту камнаар, камгалаар диле, суурнуң, кудумчуларының, төрээн бажыңының эжиниде ажылды эгелээри чөптүг деп болалдыг.

Бо айтырыглар талазы-биле элегесчилериниң кылыр ажылы ам-даа кончуг хөй.

Кайгамчык чараш арыг бойдус, тайгадан баткан Элегес хемниң униу дургаар өзүп, саймырап турар суурларының иштинден эгелээш, чоок-кавы үнер-киреп оруктарга чедип арыглап, өрээн, ушкан ыыштарны чоннуң ниити күжү-биле ырадыр сөөртүп, аян кирип кээр болза, совхоз төөв оизагай көрүштүг болуру чугаажок. Үстүнде чугаалаанын хөй талалыг социал-культура айтырыглары-биле чергелештир, совхозтуң мал болгаш чер адырларын чаа аргалар-биле эргелеп-башкарарда, бедик билиг-мергежилдиг, культурлуг, интернационалчы кижилериниң деминг күжү негеттинип турар.

Бистің чуртувустуң болгаш төрээн республика, совхозувустуң экономиктаг байдалы амгы үеде бергедээшкинде турар, а ооң дургеин-биле үнерде кижи бүрүзүнүң эн-не идепкейлиг, күш-ажылды үлүг хөрек дээр дугайында биллингир тайылбыр ажылын кожахелбээ, төрел-дөргүл аайы-биле агитбажыннар төптеринге чыглып алгаш, ак-кара чоокка чугаалажып, ажыл кылып шыдаар бүгү кижилерни күш-ажылга хөрөө тудар, мал ажылында кижилерге төлептиг салгалды белеткээр дээш дыка улуг планны хереэженнер чөвүлели, ооң активчилери кылып алган.

«Чечектел-ле, төрээн суурум» деп темалыг кудумчу байырлалын эрттиргени аныяктарга, чаа салгалга төрээн суурунга, тургузукчу интернационалчы чонга хүндүлел, чоргааралдың культуразын көргүскен болгаш улусчу чанчылдарның бир массалыг байырлалының эгезин салган. Көдөө Совет күүскомунуң даргазы Галина Сергеевна Ондар илеткелинге кудумчулар байырлалы — совет кижилериниң амыдырал-чурттаалгазының овур-хевирлериниң төөгүзү-биле холбашкан байырлал деп чугаалаап, хөй национал суурнуң болгаш совхозтуң тургустунганыдан бөөр ажылдап, чурттап келген хөй нация төлөөлекчилерни адап, амгы аныяк салгалдың мурнундан оларга байыр чедиргеп.

Байырлалдың киржикчилери эки турачылар Галина Доймитовна Сынаа, Норжун Балчыыр-ооловна Суукайның дайынчы чылдар дугайында сактыышкыннарын улуг кичээнгей-лиг, сонуургалдыг дыннааннар. Совхозту болгаш суурну турүүсчуруунга үлүүн киирип келген хөөчүн чурттакчылар М. С. Новикова, В. И. Богданов, К. Ш. Ондар, Т. Д. Лодай-оол, Б. П. Суханов, П. К. Арапчын оларга көдөө Советтиң шиитпири-биле «Суурнуң хүндүлүг чурттакчызы» деп кожааларны тывыскан.

Ажы-төлүн эки корум-чурумнуг кижилер кылыр өөрелии, кижизидип турар аланелер, интернационалчы өг-бүле В. М. Нордуп-оол, У. Д. Донгак, А. А. Монгуш оларга партком, көдөө Советтин хүндүлел бижиктерин болгаш сүй-белектерин тывыскылаан.

Элегестің хереэженнер чөвүлелиниң, агитбажыннарның төрээн суурунуң чаагай келир үеэн дээш организастап, биллилиг ажылдап эгелээнин кудумчулар байырлалында көрдүвүс. Байырлалдың бүгү киржикчилери районнуң хереэжен, невиге кыйгырыгны хүлээп алган.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Олан Алдын-кыс — ясли-садтың ажылчыны, Тээли кодээ суур.

Сарыг-оол Александра Ооржаковна—«Бай-Тал» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Иргит Раиса Будаачыевна—улус депутаттарының Тээли кодээ Совединиң ажылчыны.

Хертек Валентина Калзан-ооловна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

Хертек Раиса Очур-ооловна — «Мурнакчы» совхозтуң столоваяының повары.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен нени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Кара-Сал Иранда Элбек-ооловна — бажың эзи, Чыргакы суур.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Ооржак Хамааты Хам-Оруковна — Чадааныың районнар аразында кежээки школаның секретарь-машинакчызы.

Ондар Галина Севил-ооловна—«Большевик» совхозтуң ажылчыны.

Чолдак-Кара Зоя Даваевна — районнуң иштики хе-ректер килдизиниң ведомствода дашкаар камгалал килдизиниң таңнылы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Байыр Тамара Салчаковна — Чадааныың үлет-пүр комбинадының шеверлекчизи.

Дуганчы Зинаида Константиновна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Дүлүш Бора-Тоолай Чыл-бар-ооловна — Чадааныың районда харылзаа белдириниң ажылчыны.

Куулар Вера Намажаповна — Хөндергей ортумак школазының башкызы.

Ооржак Ольга Ховалы-говна — Чадааныың үлет-пүр комбинадының ажылчыны.

Ондар Валентина Кирлен-деевна — «Хөндергей» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Валентина Кызыл-ооловна — Тере-Хаяның Культура бажыңының тех-ажылчыны.

Сат Нина Өлзей-ооловна—райпо ажылчыны.

Херел-оол Нина Констан-тиновна — Хөндергейниң дузалал школазының кижизи-дикчизи.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен нени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Куулар Валентина Бапы-ковна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен нени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Самдан Тамара Орлан-ооловна — «Енисей» совхозтуң мал эмчизи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Отыргашева Зоя Ивановна — Бай-Сүттүг бажың интернадының ажылчыны.

Чащина Надежда Нико-лаевна — «Улуг Октябрь» совхозтуң ажылчыны.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен нени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Эрексен Зинаида Василь-евна — уругларның уран чүүл школазының ажылчы-ны, Кунгуртуг суур.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен нени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Сайын Надежда Ыспан-ооловна — Кур-Чер ортумак школазының башкызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Бады-Хөө Дарья Чуппеев-на — «Тиилелге» совхозтуң уруглар садигиниң кижизи-дикчизи.

Баян-оол Апрель Сеңгин-ооловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Докуй-оол Валентина Бай-караевна — улус депутат-тарының Баян-Кол кодээ Совединиң ажылчыны.

Куулар Нина Доржуев-на—Көк-Тей ортумак школа-зының техажылчыны.

Мальцева Александра Ивановна — республиканың ном садыының ажылчыны.

Монгуш Галина Орус-ооловна — Сукпак ортумак школазының башкызы.

Сарыглар Татьяна Торжу-евна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Тюлюш Александра Чыл-бар-ооловна — «Кара-Хаак» совхозтуң ажылчыны.

Тюлюш Светлана Бадын-ооловна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны.

Уйнук-оол Марта Сатов-на — хлеб пекарнязының ажылчыны, Кунгуртуг суур.

Ховалыг Наталья Ивановна — район поликлиниказы-ның ажылчыны, Каа-Хем суур.

Чооду Татьяна Петровна — «Кара-Хаак» совхозтуң ажылчыны.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен нени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Сюрюн Зоя Чамбал-ооловна — Торгалыгның участок эмнелгезиниң санитарказы.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен нени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Монгуш Чечекмаа Бор-бак-ооловна — Саглы ортумак школазының техажыл-чыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Базып-оол Зоя Чоодуев-на — Ак-Чыраа ортумак школазының башкызы.

Донгак Зоя Сюрюновна — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Куулар Елизавета Тюлю-шовна — Торгалыгның участок эмнелгезиниң эмчи се-стразы.

Тюлюш Александра Көк-овна — районнуң статисти-ка килдизиниң начальниги.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Донгак Валентина Тунов-на — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Куулар Мария Мунзулов-на — «Кызыл Тук» совхозтуң ясли-садигиниң ажылчыны.

Маадыр-оол Зоя Монгуш-овна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Монгуш Сара Седиповна—Өвүрнүң ажылчагыйлар аразында көзүн чоруур механизастаттынган колонназының техажылчыны.

Тюлюш Клара Натпит-ооловна — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Шаннаа Елизавета Дор-жуевна — «Коммунизмче орук» совхозтуң ажылчыны.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Оюн Любовь Натпитовна—«Революцияның чалбыы-жы» совхозтуң саанчызы.

Саая Светлана Манай-ооловна — Культура бажыңының техажылчыны, Кочетово суур.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Оюн Анчима Седен-ооловна — С. К. Тока аттыг совхозтуң ажылчыны.

Оюн Любовь Полесовна—«Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен нелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Дончут Полина Шойжуну-овна — «Мөрен» совхозтуң бухгалтери.

Ооржак Тамара Шойжуну-овна — Нарынның участок эмнелгезиниң ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.- Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың октябрь 26.

ЭГЕЛЕКЧИ

«Чурттаар оран-бажың—2000» деп программа ёзугаар «Чодураа» совхоз база-ла боттуг хемчеглерни ап турар. Күрүнеден чээли алгаш, хуузунда бажың тудуп алыр дээн күзелдиг кижилер тыптып турары өөрүнүг. Ооң чижээнге ажыл-агыйныг ыяш дилдирер цегениң ажылчыны Синилек Маадыр-оолдуң өг-бүлезин киирип болур. Ол дээрге боттарынга чурттаар хуузунда бажың тудуп алган эгелекчи өг-бүле бо.

Ажылга, эн ылаңгыя хуузунда бажың тударынга улуг белеткел херек. Ынчангаш баштай С. Маадыр-оол ол-бо черлерже чоруп, улус-биле сүмелешкен, дугурушкан. Ооң соонда хадуңма, төрелдерин эвилелдеп турган, хостуг үелериниде бажыңы тудуп киирикен. Олутта олча чок. Бир чыл дургузында кызымак ажылдан келгеш, бажыңы дооскан. Долгандыр херимниг, мал-маган тударынга херек дузалал тудугларлыг, чунар-бажыңыг, чайгы кухнялыг, ногаа, картофель тарыыр шөлдүг.

Совхозу материал-биле дузалашкан. Баштайгы ындыг арганы көргеш, хову бригадири Мерген Соян, арендатор малчын Каадыр-оол Сувандин оларның өг-бүлелери база-ла херек материалдарны тыптынгаш, улузун эвилелдээш, бажыңнарының таваан салып эгелээннер.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.

СИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИҢЕРГЕ: чаа херексел

ССРЭ-ниң Күрүне шанналының эдилекчизи, УзбССР-ниң Гидромет албаныың эргелелиниң хар көшхезин хайгаараар «Дуканг» дээр станцияның инженери В. А. Коробков аэрокосмостуң херекселдерин кылып турган тускай конструктор бюрозунуң ажылдакчылары-биле демнежип турган, чаа херекселди, тодаргайлаарга, метео-байдалды ырактан шинчилеп хемчээр приборну («Дим») чогаадып турган. «Дим» Белоруссияга кылган шенелделер үезинде кайгамчыктыг эки түннелдерни көргүскен.

Ол янзы-бүрү дамчыдыкчылар-биле эптеп кылып каан улуг эвес хемчээлдиг херекселдиң дузазы-биле станцияның бажыңының иштинден үнмейи олургаш-ла, эргежок чугула метео-байдалды каш-ла секунданың иштинде билип ап болур.

— Ол херекселди ажылдадып, ажыглаары белен, оны электри четкизинге азы батареяга кожуп алгаш, кааа-даа ажыглап болур — деп, В. А. Коробков чугаалап турар.

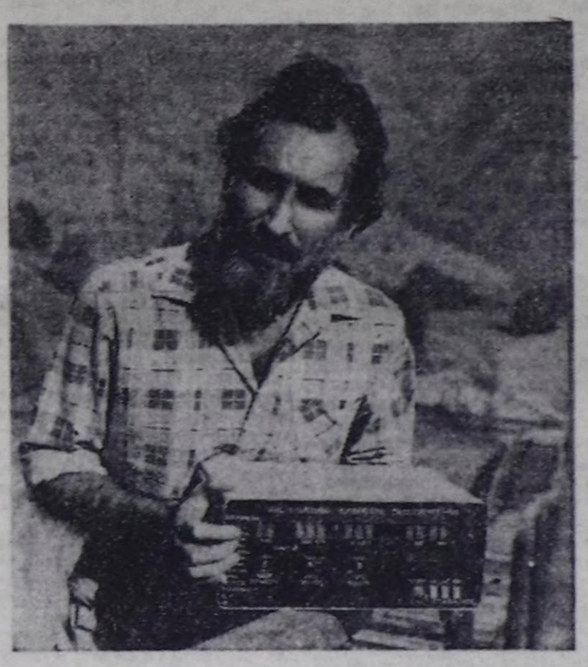

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң Күрүне шанналының эдилекчизи В. А. Коробков «Дим» дээр чаа херексел-биле.

С. ВЕЛИЧКИННИҢ фотозу. (СЭТА).

Суурувустуң аян-шинчизи

ДЕПУТАТТАР ОКРУГТАРГА АЖЫЛДАЗЫН

Сөөлгү чылдарда Эрзин суур элээн сайзыраан. Суурнуң мурнуу талазында чуртталга бажыннары, сүт заводу, АТБ, септелге-тудуг участогу, ыяш ажыл-агый болгаш аалбан черлериниң тудуглары түүтүнгулаан болгаш чаа тудуглар немей туттунуп турар. 50 олуттуг ясли-садтың тудуу доозулган. Эргежок чугула дериг-херекселдерни салган. Бо хүннерде чаштарны хүлээп ап эгелээн. Ясли-сад 6 организацияга хамааржыр. Ол-ла девискээрде өг-бүлелериниң боттары туткан бажыннары шуужүп чоруткан. Өг-бүлелериниң хуузунда туткан бажыннары боттарынга таарымчалыг кылдынган. Чижээлээрге, Сергей Ёнзак ийи каът бажыны тутканам бо хүннерде олче киреринге белеткенин турар. Дим-оол Саая туйбу-биле туткан бажыныг, Борис Дамба-Хөө туйбу-биле алды өрээл бажыңы тудуп алды. Даизыны моон-даа ынай уламчылап, чижеглеп болур. Амыдырал-чурттаалга чаагай болзун диле, эки ажылдаар деп чугааны, шынап-ла, суурнуң чоигa үлегерлиг чурттакчылары көргүзүп турары бо.

Чурттакчылар боттары делгем, таарымчалыг бажыннарлыг болуру-биле чергелештир, албан черлери, организациялар база чуртталга бажыннарын тудуп, ажыглалга киргилээн. Септелге-тудуг участогу, АКМК 5 аал чурттаар бажыны ажыглалга киргеи. Райкүүском ийи аал чурттаар бажыны тутқаш, ажылдакчыларынга бараалгаткан. Ам база ийи аал чурттаар бажыны тудуп турар. Эрзинниң эмнелгези, райпо ийи-ийи аал чурттаар бажыннары тутқулааш, боттарының ажылдакчыларынга берген.

Суурнуң сайзырап турары ыныг-дыр. А ам ооң чаагайжыдылгазының дугайын, какы-даа бол, чугаалап көрейн. Чаагайжыдылга айтырыы кончуг берге байдалда. Чүге? Чүге дээрге бо чылын суурнуң чурттакчылары ногаа өстүрер сүт барааны көрбээн. Ооң кол-ла чылдагааны — Ленин аттыг совхозтуң удуртукчулары сүт ажылдагылгага өөренип турар.

Моолда политиктиг партиялар кижилериң чүгле угаанбодалын эвес, а ажыл-ижиниң эрге-ажыын база илередип турар. Хостуг күш-ажылдың партиязында 1000 хире кижи бар. Бо партия хуузда ажылагыйлыг кижилериниң, кооперативтериниң эрге-чагыргазын камгалаарын чарлаан. Хуузда ажыл-агый, кооператив шимчээшкинин сайзыраан тудум, партияның кежигүннери көвүдеп, ооң салдары чүртка күштелир деп партияны үндезилээнер санап турар.

Моол ССРЭ-ге өрелиг бе? Бир эвес оны шынны-биле тодарадып, чөптүү-биле дугуржуп албас болза, совет-моол харылзааларга берге шаптараазынарны тургузуп болур.

КАЙЫ ПАРТИЯ КҮШТҮГҮЛ?

«Политиктиг партиялар дугайында» хоойлуну МАР-ның чазаа хүлээп эптарга, Моолдуң Улустуң Революстуг партиязының ТК-зының даргазы Г. Очирбат бодунуң партиязын данзылаарының дугайында билдириишкинни бир дугаарында киргеи. Ооң-биле хөй партиялыг системаны МҮРП хүлээп алган, чүртта кол удуртукчу күш МАР-ны чазаа деп көргүскен.

Моолдуң национал хөгжулдезиниң партиязы, Хостуг күш-ажылдың партиязы, Моолдуң демократтыг партиязы, Моолдуң социал-демократтыг партиязы, Моолдуң ногаанарының партиязы база данзылаттынган.

Партияларның программаларында ылгал бар-даа болза алыс сорулгазы чаңгыс — Моолдуң сайзыралы. Ынчангаш кады ажылдажылганы оруктарын партиялар тып ап эгелээн. Ооң бир чижээ, сентябрь айда эрткен Биче хуралга хөй партиялыг системага үндезилеттинген чазакты тургусканы. Чаа партиялардың аразында эн салдарлыг демократтыг партияның кежигүннери Улуг Хуралдың 400 депутаттарының 10 хүүзү азы 40 кижи болган. Демократтыг партияны Биче хуралда 13 депутат төлөөлеп турар. Чурттуң вице-президентизиниң эге-дужаалыына оларның партиязының баштыңчыларының бирээзи соңгуттурар боор деп бодаан. Ынчалза-даа социал-демократтарның партиязының кежигүнү Р. Гончигдорж вице-президент кылдыр соңгуттурган. Демократтар оны боттарының партиязының депутаттарының аразынга салдарының кудулааны деп чөптүү-биле санап, чон аразынга ажылын канчаар чорудуп турганын сайгарып көөр деп шийтирлээннер. Чаа партиялардың кежигүннери шак мынчаар политиктиг кады ажылдажылгага өөренип турар.

Моолда политиктиг партиялар кижилериң чүгле угаанбодалын эвес, а ажыл-ижиниң эрге-ажыын база илередип турар. Хостуг күш-ажылдың партиязында 1000 хире кижи бар. Бо партия хуузда ажылагыйлыг кижилериниң, кооперативтериниң эрге-чагыргазын камгалаарын чарлаан. Хуузда ажыл-агый, кооператив шимчээшкинин сайзыраан тудум, партияның кежигүннери көвүдеп, ооң салдары чүртка күштелир деп партияны үндезилээнер санап турар.

Коммунистиг партия кандыг байдалдыгыл? Партияның чамдык кежигүннериниң чугаазы-биле алырга, хөй партиялыг системаны деткээш, коммунистер өске партиялардың, шимчээшкиннериниң талазындан буруу шавыышкынларны чымчадып, чоннуң аразынга бодунуң туружун арттырып ап шыдаан. МАР-ның чазааның органы «Чоннуң эргези» солуниуң редакторунуң оралакчызы, коммунист Балдоржтуң бодалы мындыг. МҮРП-тің демократчыыр талазынче эде тургустуруушкуну кончуг оожум чоруп орар. Ынчангаш ооң авторитеди кошкаан.

МҮРП-тің байдалы черчерлерде аңгы-аңгы боор турар. Коммунистиг партияның туружунуң дугайында ийи-чангыс кижилериниң чугаазыбиле түүнел үндүрери берге. Улуг Хуралга соңгулдалар үезинде Доволжин сумузунга коммунистер дээш соңгукчуларының 80 хүүзүн, Их-үүл сумузунга 46 хүүзү соңгаан. Моон ап көөрге, шуугу чүүе коммунистерниң авторитединдеп, ажыл-ишти канчаар чорудуп турарынан кончуг хамаарылгалыг-дыр. Ынчалза-даа кижилериниң политиктиг идепкейи көдүрүлген черлерде коммунистерге хамаарылга шүгүмчүлекчи аянныг апарганы ылап. Амгы үеде МҮРП 94 муң кежигүнүүг эн улуг, эн ылаңгыя аймактарда бодунуң политиктиг салдарын холуннан оскунмаан партия боop артқан. А чаа партиялардың талазындан аңаа шүгүм чүлел дыка чидиг.

Демократтыг партияның органы «Ардчилал» (Демократия) солуниуң редактору Амыр-Санаа МҮРП-тің эргелеп башкарар үези эрткен, бодунуң ажыл-хереэн демократчыдып, өске партиялар-биле деңнежип, парламент партиязы боор болза, ооң бодунга эки деп санап турар. Коммунистерниң партиязының ат-алдарының сулараарынга «Үнэн» дээш өске партийжи парлалга органнарынга демократтыг шимчээшкинниң эн шыпшык чадазы, чаа партияларның тургустунун турган үезинде болуп турган полиграфия комбинадынга ажыл соксадыышкыны, аңгы-аңгы черлерге митингилериниң болгаш ажыл соксадыышкыннарының дугайында доктаалла чамдык үүлдерни күш чок болдурарын негээн Дархан хоорайга аш чарлаашкыны дээш өске-даа болуушкуннарны чырытпайн барганы азы шыннымы-биле чырытпаанны кончуг багай салдарлыг болган деп, ол чугаалады. Бир эвес коммунистер боттарының партиязын демократчыдып, парламент партиязы кылып алыр болза, туружун быжыглап аптар чадавас деп бодалын илереткеш, оларның удуртукчуларының аразында чагырып дужаар кижилер бар болганда чаа партиялар күш кирип алгыже чедир четтикпес боор, угаанбодалды өскертири хөй үени негээр деп түүнеди.

Амыр-Санаа боду демократтыг партияның кежигүнү эвес кижи болду. Ынчалза-даа ол партияның угаазылалын деткип чоруур. «Ардчилал» солуниуң редактору кижи партияга чүге кирип албас силер» деп айтырыгга ол, бир эвес демократтыг партияның кежигүнү апаар болзумза, партияның удуртулгазы менче базыышкын кылып эгелээр чадавас, ынчангаш ооң хостуг болуксал тур мен деп харылады.

Чаа партияларның аразында эн салдарлыг партияның солуниуң редактору демократтарның талазындан базыышкындан сестип орар болганда, чаа партиялардың кайы бирээзин чоннуң аразынга улуг салдарлыг деп бөгүн чуваалары берге ышкажыл.

Кайы партия күштүг болурул? Ол ооң бодунуң ажылчорудулгазындан хамааржыр-дыр. Оны үе көргүзе бээр боор.

СОЛУННАР СОЛУН БОЛУР БЕ?

Улаанбаатарның кудумчуларында ынай-бээр маңнажып, солуи садып, ында чүүү бижээнин чарлаан бичии ооларны көргеш, 1917 чылда Октябрь революциязының дугайында кинокадрларны кижи сактып кээр.

Амгы үеде Моолда 29 солун үүүп турар. Келир чылын солуниарның ниити саны 40 чеде бээр деп дыннадым. Партияларның, чазактың, ийы-бүрү хөй-ниити организацияларының, харың-даа бир кижиниң хуузда солуну амгы үеде үүүп турар.

МАР-ның чазааның «Чоннуң эргези» солуниуң оралакчы редактору Баллорж, Демократтыг партияның «Ардчилал» солуниуң редактору Амыр-Санаа-биле ужурашканывыс дугайында бижээн мен. Оон аңгыда «Национал политика» журналдың, Моолдуң телеграф агентствозуниуң, «Новости Монголии» солуниуң редакцияларынга чораан бис.

Эн дүүренчиг ужуражышкын «Новости Монголии» солуниуң редакциязында болган. Солуниуң харысалгалыг секретары М. Энхээ бистің-биле ужурашкан дораан: «Мээн силерге дыннадым хомуданчыг-даа болур чадавас—деп чугаалады.— Бистің солунувус чаа чылдан эгелеп үнмес чыгыы боор.» Солуниу арттырып ап болуруну кандыг аргалары барыл деп Энхээдеп дүүреп айтырдывыс. Чүге дээрге совет номчукчуларының Моол дугайында хөйну билип ап турар солуну «Новости Монголии»-ле болгай. Солуну хаар деп барганының чылдагаанары хөй болду. Ону акшаландырарының бергедежип турары, чагыкчыларың санының эвээжээни, саазын айтырыы дээш ооң-даа өске. Солуну үндүрериге дузалал болур совет-моол бүдүрүлгелерни тывары, ийи күрүнеиин чазактарындан дуза дилээри дээш сүмелерни каттывыс-даа... Харысалгалыг секретарының база бир дагыы дыннадыы бисти эллепсиндирди. «Новости Монголии» солуниуң редактору хуузда солун үндүрүп эгелээн кижи болду. Ук солуниуң шталы, редакция бажыңын аңаа шилчидип бээрдаа чадавас боор деп, Энхээ чугаалады. Редакториуң үндүрүп турар солуниуң тиражы 60 мүн ажыг. Ынчангаш болун болу акшаландырып шыдаар...

(Уланчылыг).

Суван ШАҢГЫР-ООЛ.

УТПАС БОЛЗА ЭКИ

Бодум аныяк мен. Черле ынчаш көрүп чоруурумга, бистің аравыста чамдык аныяк эш-өөрлериистің аразында хөй-ниити черлериге бодун ап билбес кижилер эвээш эвес-тир. Ындыг ооларны-даа, кыстарны-даа көрүп келдим. Эпчоксунгаш, чамдыкта караам чалданыр кижи-дир мен, эш-өөр.

Маңаа бир чижектеи киирип көрейн, 24 километр хире черде турар суурже автобус-биле үнүпкен бис. Бир аныяк оол, даштындан көөрге кадык-шыырак хөлчок болду. Кырган кижиниң чанынга келгеш: — Че кырган, олудумга олуруп көрейн, черле хоржок-тур мен» — дээш, улуг кижини албадап туруп бээрге, кожазында олурган утбай тургаш: — Удавас дүже бээр бис, аныяк кижи бичии када туруп алзынза, кандыгыл? — деп дилээрге, оол: — Мен фронтовик кижи-дир мен. Аваа олур, ооң башка дораан хемчээн аптар мен» — дээш, олутту эзлеп алгаш, ол утбайны коргудуп кагды.

Херек кырында ол оол фронтовик-даа эвес, кан кадык аныяк кижи-дир дээрзин ооң чангыс чер-чурттуглары тайылбырлады.

Тыва удуртуп: «Кежээниң мурнунда хүндү, чалгаанның — кочу» дээрзин черле утпас болза эки. Мен бодаарымга, ону номчуур хамаанчок, дыннаваан-даа хире аныяктар бар-дыр.

Эргим аныяк эш-оорум! Аас-дылывысты культуржудуп, чурумувус экижиниң, кырган удуслу хүндүлеп көрээлиңер. Кижи бүрүзү ындыг болбаайн адырам деп бодаар болза, ынчан төрээн Тывавыстың ажыл-ишчи, төлептиг ооллар-кыстары болуп шыдаар бис.

Чинчи ШОЖУТ-ООЛ.

Чингис-Хаанның чуртунда

Моолдуң ССРЭ-ге өрезиниң хемчээлин тодаргайлаар ажылга хайгааракчы болур үш дугаар таланы киириштирбейн турары база элдептиг. КНО дээш улустар аразының өске-даа организацияларын хайгааракчы бооп, бо будалчак айтырыгга дузаны көргүзүп болур турган ийик.

Моол ССРЭ-ге өрелиг бе? Бир эвес оны шынны-биле тодарадып, чөптүү-биле дугуржуп албас болза, совет-моол харылзааларга берге шаптараазынарны тургузуп болур.

КАЙЫ ПАРТИЯ КҮШТҮГҮЛ?

«Политиктиг партиялар дугайында» хоойлуну МАР-ның чазаа хүлээп эптарга, Моолдуң Улустуң Революстуг партиязының ТК-зының даргазы Г. Очирбат бодунуң партиязын данзылаарының дугайында билдириишкинни бир дугаарында киргеи. Ооң-биле хөй партиялыг системаны МҮРП хүлээп алган, чүртта кол удуртукчу күш МАР-ны чазаа деп көргүскен.

Моолдуң национал хөгжулдезиниң партиязы, Хостуг күш-ажылдың партиязы, Моолдуң демократтыг партиязы, Моолдуң социал-демократтыг партиязы, Моолдуң ногаанарының партиязы база данзылаттынган.

Партияларның программаларында ылгал бар-даа болза алыс сорулгазы чаңгыс — Моолдуң сайзыралы. Ынчангаш кады ажылдажылганы оруктарын партиялар тып ап эгелээн. Ооң бир чижээ, сентябрь айда эрткен Биче хуралга хөй партиялыг системага үндезилеттинген чазакты тургусканы. Чаа партиялардың аразында эн салдарлыг демократтыг партияның кежигүннери Улуг Хуралдың 400 депутаттарының 10 хүүзү азы 40 кижи болган. Демократтыг партияны Биче хуралда 13 депутат төлөөлеп турар. Чурттуң вице-президентизиниң эге-дужаалыына оларның партиязының баштыңчыларының бирээзи соңгуттурар боор деп бодаан. Ынчалза-даа социал-демократтарның партиязының кежигүнү Р. Гончигдорж вице-президент кылдыр соңгуттурган. Демократтар оны боттарының партиязының депутаттарының аразынга салдарының кудулааны деп чөптүү-биле санап, чон аразынга ажылын канчаар чорудуп турганын сайгарып көөр деп шийтирлээннер. Чаа партиялардың кежигүннери шак мынчаар политиктиг кады ажылдажылгага өөренип турар.

Моолда политиктиг партиялар кижилериң чүгле угаанбодалын эвес, а ажыл-ижиниң эрге-ажыын база илередип турар. Хостуг күш-ажылдың партиязында 1000 хире кижи бар. Бо партия хуузда ажылагыйлыг кижилериниң, кооперативтериниң эрге-чагыргазын камгалаарын чарлаан. Хуузда ажыл-агый, кооператив шимчээшкинин сайзыраан тудум, партияның кежигүннери көвүдеп, ооң салдары чүртка күштелир деп партияны үндезилээнер санап турар.

Коммунистиг партия кандыг байдалдыгыл? Партияның чамдык кежигүннериниң чугаазы-биле алырга, хөй партиялыг системаны деткээш, коммунистер өске партиялардың, шимчээшкиннериниң талазындан буруу шавыышкынларны чымчадып, чоннуң аразынга бодунуң туружун арттырып ап шыдаан. МАР-ның чазааның

Горький аттыг литература институтунун доозукчулары тыва чогаалчыларын одуруунга чыл келген тудум өнөжүп турар. Олар тыва литературанын хөгжүлдезинге шыдаар шаа-биле үлүг-хуузун кирриштирип чоруурлар.

Амгы үеде институттун хүндүсү салбырында Тывадан барган элээн каш оолдар болгаш кыстар өөренип турар. Оларның бирээзи Раиса Тамба-Сюрюн. Бөгүн аныяк авторунун ийи шүлүүн номчукчуларын кичээгейинге бараалгадыр-дыр бис.

* * *

Солангылыг тоолчургу дээр делгемнде
Солчулганың ёзулалы болуп эрти —
Карангы дүн дүжүлгеже үнүп келди,
Каптагайга кара хилин шуглак болду.
Түмен сылдыс кывыскылар — хайгыылчылар
Түрлүг дүнге хөрээлендир кыпсы каапты,
Душтуун манаан өөрүк кысты сагындырар
Дугаланчак айжыгаш дуу чылбыртын чор...
Серинн сырын адаанныштыр курбустуже
Сеткил тевин мени четкеш, кылыйтпты...

* * *

Часкы салгын хөглүг маны
Чарыштыва ыдалаан дег,
Оюн эреп чыда калбайн,
Орлан чаннап салдыкпады.
Бодалдарым дургектерин
Боогдай хадын астыктыргаш,
Чүрээм одун ужуктапкаш,
Чүглүг соруум хайныктырды.
Сергек сырын, оккур элчин,
Сени ам-на танып кагдым!
Эргим черниң ылык сүзүүн
Эмим кылдып тынгарыптын.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН.
Москва. 1990 ч.

ЧАГЫГЛЫГ БИЖИКТИҢ ЧАТКАЛЫГ ӨНЧҮЗҮ

Чиген чаак куурарар,
Чирткен дөңгелик саглаар.
(Үлегер домак).

Район төвү Туранга ажылдап чурттаар дээш боттарының күзели-биле өг-бүле улус көжүп келген. Өгүүн эр ээзи Чымчак-оол болунун тускай мергежили аныыр-тывыш черинге, кадайы — Орланмаа бодунун аныяндан ажылдап келген ажылы школага дыл болгаш литература башкылаарын уламчылаан. Өске чамдык чурттакчылар ышкаш хоорайның чаа тургустуунган, алын безин адап четтикпээнин кудумчуга ийи аал чурттаар бажыныңа бир талазынга кирип алганнар.

Чымчак-оол бодунуу-биле чүве кылбас болгаш өг-бүленің хамык-ла кылыр, тыптынар чүвелерин Орланмаанын удуртулазы-биле кылыр болгаш бодунун чүве бажы билбезинге чанчыгып калган кижи-дир. Ынчалза-даа Чымчак-оолдуң болунун баш миниирин ийи эдилери бар — аян-чорукка мунар чиик машиназы, аннап мунар мотоцикли. Оозунга камнары, эргелин-даа аажок. Ол хирезинде оларын суп алыр чери чок, бажыңынын херимнинің иштинге турза турар болу берген. Орланмаанын сагыш човаашкыны-биле тудугжулар хөлезилеп алгаш, гараж туттуруп берген. Өгүүн эр ээзинин кол хүлээлгезин оттулар ыяш-даш тыа соорторгуне Чымчак-оол сагыш-даа салбас, чүгле кадайының орлан-өрезинге бүзүрээр, кыштын соогунда безин тайгазын, хостуг хуннериде оттулар ыяжын боду соорторгуп алыр. Өг-бүледе ийи уругларынезин ышкаш кежээ, биче сеткилдиг, чүве болганынга хомудаваас, кижи холу маныаас кылдыр кижизиткен. Улуг уруу Чечекмаа эмчи институдун доозуп турар. Биче оглу ам-даа школаның дооспаан. Бир катап Чымчак-оол, чүве чорааннда улузунга белек сатпас болу, харын кандыг иттириг-биле кадаймына мөңгүннелчек удазын-биле аргын каан кара аржыыл салып эккелген. Орланмаанын өөрээнидаа аажок, бажынга эштип, көрүнчүк баарынга турып алгаш, ол-бо талазынче көрүп турган, хенертен бажы дескингеш, чанында диван кырынга үзе-ле четкен. Ол-ла хевээр эрте берген. Эмчинин дүргеи дуза чедирер машиназы озалдап келген. Орланмаа Омчулаевизаның сөөлгү оруун оон кады өөренип, ажылдап база эдержип чораан эштери, школаның өөреникчилери сеткил-сагыжының ханызындан мунгарал-биле үлеп кааннар. Орланмаанын биче оглун оон дуңмазы кижи, чээнимни кымга-даа бербес мен дээш, эдертип алган барган. Ол алазының чанынга, өөренген школазынга турзун деп башкылары сүмелээш, чалаа кааннар.

Кижа деп ўвенин амыдралының салымы достурбес, болунун оруу-биле боор чүве ыйнаан.

2

Чымчак-оол кадайының хонуу эрткиже, чанчыл ёзугаар, дөртен тос хонукта, дүне чыл тудуп кыпсып келген. Ол арызында оон сагыш-сеткили-даа отталанмаан. Чүгле чаасканзыралдың мунгаралы ону болгандыраныче албаапкан.

Баштай-ла ашактар-биле шиназының эжини ажыткаш, ону чалаан. Оон соонда бот хөрээжен Шожутмаанын бажыңынче кирип алган. Ацаа база эптиг чылдаган боду-ла тыптып келген. Чымчак-оолдун уруу Чечекмаа таныжы-биле кады бо черниң эмнелгезинге эмчи болуп ажылдаары-биле чедип келгеннер. Адазы урунга бажыңындан чайлап бөөр ужурлуг апарган.

Шожутмаа баштайгы ашаандан бир оолдуг чүведир, ол-ла. Чымчак-оол биле Шожутмаа өглеңгеш, ур эвес чурттааннар, чыл безин четпээннер.

3

Чымчак-оол тайга үнүп аннап чорааш, соокка алыскаш, аарый берген. Өөрү ону эккелгеш, дораан эмчиге эккелгеннер. Эмчилериң шыңгыы шинчишкиннериниң болгаш оон ханының анализинің соонда, Чымчак-оолдуң кадыы идегел чок дээрзин тодараткан. Чүвениң байдалын аарыг кижи боду-ла, эмчилериң удавас сегий бөөр силер даан чугаалары турза-даа, билип апкан.

Өөрү ашактарның чугаазы-биле алырга, Чымчак-оол амыдыралының иштинде Шожутмаа-биле чурттал-газы кыска-даа болза, ёзулуг ынакшылдың сеткил ханыышкынын тыпкан кижи бооп турар.

Аарыг кижиниң кадыңшыл байдалы хүн келген тудум-на шыдажыр арга чок кынын келген. Шожутмаа-даа оон чанындан ыравастап, хилинчектеин берген.

Бир хүн Чымчак-оол кожа чыткан эки орус кижиден сүме айтырган:

— Мээң байдалымны бодаарга моон үнмес хиредир мен. Силериин улуста өөчү-хөреңги талазы-биле өлген кижиниң сөөлгү чагыы деп күштүг бижик турар дээр-дир, ону канчаар кылыр чүве ирги? — деп-тир.

Сөөлгү чагыг-бижиктің күштүүнүң дугайын оозу чижектер-биле тайылбырлап берген.

Мочээн кижинин дириг чорааш бодунун холу-биле бижээн, албан черинің тамазы-биле шызыткан өөчүхөреңги дугайында сөөлгү чагыг-бижиин ёзугаар оон кадайы Шожутмаага чиин машинаны, оон оглунга мотоциклди, а Чымчакоолдун бодунун оглунга коштуг боону арттырып каан болган.

Кызыл хоорай биле Туран аразында Сесерлиг тайгазын ашкан орук чазаглыг-даа болза, ондагайлыг. Аная чорааш, серемчизин уткаш, элээн наш чолаачылар озалондакка таварышкылаан.

Шожутмаа бодунун хулумзуруу-биле тып алган машиназы-биле туразында чоргаар халдып орган. Кадырда оруктун эвр черинге хөрээжен кижиниң шеверлин чымчак холдарынга машинаның тыны күш четтирбейн барган. Шожутмаа бир минип кээрге, черде чыдар болган. Тура халыыр дээш чадап каан. Халас чүве турбас, черле орунуг, «Кижи чүвези химирээлиг» деп чүве бо турган чүл деп бодаган.

Алексей АРАПЧОР.

Телевидение

НОЯБРЬ 3-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистин садыыс. 9.00 Булактар. 9.30 «Партиер». Коммерция медээнизи. 10.00 «Кижи. Чер. Октаргай». 11.00 Б. Кимягаров режиссерлүг фильмнери. «Сиявуш дугайында тоолчургу чугаа». 1-ги сериязы. «Сиявуш болгаш салым-чол». 12.30 «Агаар медээзи». 13.00 «Сиявуш дугайында тоолчургу чугаа». 2-ги сериязы. 14.35 «Политиктиг чугаалар». «Байдал». Нарва хоорайның мэрии сонгуулу. 15.05 «Дириг амыдаңнар орааныда». 16.05 Уругларга телепрограммаларының I Бүгү-эвилел фестивалының шаннаттырган фильмнери «Херим». 16.20 «Конкурс соонда бодаллар». 17.00 Мультфильмнер. 17.25 М. Задорнойтың киржилгези-биле программа. 19.00 Делегей программазы. 19.45 «Фильм-легенда». «Вестрэ алысканнар». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Ye». 21.30 Шыдыраага делегей маргылдаазында. 21.45 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.55 Кежээн хөгжүмүнүг кафе. 23.20 «Алдын билзек» ансамбльдің концерти. 23.30 Медээлер. 23.45—01.35 Бүт бөмбүү. Европа маргылдаазында шидилгелер оюннар. Италия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Угаанның чүүлдер». 1-2 сериялары. 10.25 Эвиелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «39 чылдың сентябрь ай». Телефильм. 10.55 Арена. 11.55 Коллаж. 12.00 Теннис. Парижтың ажык маргылдаазы. 12.45 Уран гимнастика. Европа маргылдаазы. 13.30 «Өг-бүле» телепрограмма. 14.30 «Видеоканал» «Совет Россия». 17.00 «Контак-форум». 17.30 «КОАПП». Мультфильм. 13-15 сериялары. 18.00 «Ужуп чоруур тавактар: дыннатпаан бараалгалы». 19.00 «Пи» демдек адаа-биле. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Пи» демдек адаа-биле. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Советинин сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Советинин сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Пи» демдек адаа-биле. 00.30—01.45 «Какпа-дузак». Уран-чечен телефильм. «Полиция телефону 110» деп болуктен.

* * *

«Тыва агроулетпүр тудуг» каттыжыышкынның салбырларына ажылдаар аразында кадрларны чалап турар: кежүп чоруур механизаттаттынган колониалар начальниктериге, чиженер-тудужулар. Барыын-Хемчикте Бии-Хемде. Тандыла кежүп чоруур механизаттаттынган колониаларын кол бухгалтериге сан ажылдакчылары, ол ышкаш Шуурмактын болгаш Дерзиг-Аксының ыяш белеткээ черлериге бухгалтерлер.

Каттыжыышкынның адреси: Кызыл хоорай, Московская кудумчу, бажың № 8, телефону 3-14-47.

* * *

Аныяктарның культура төвү болгаш аныяктар организацияларының «Надежда» («Идегел») ассоциациязы бо чылдың **ноябрь 3-4-те Политиктиг чырыдышкын бажынына концерт көргүзер.**

Программага киржирлер: «Аян», «Менги», «7 г», күүседикчилери: Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Надежда Шойгу, «Азияның үнү» I делегей телеконкурзунун лауреаттары Борис Салчак, Альберт Кувезин, «Юрмала» Бүгү-эвилел конкурзунуң киржикчизи Айдын Мортай-оол, ыраажылар Галина Сюрюн, Аяс Тойбухаа, Альберт Доржу.

Программаның уран чүүл удуртукчузу — Алексей Шойгу.

Концерттер 15.00 болгаш 17.30 шактарда эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

* * *

Кызылдың уран чүүл училищезинде иштин ырга киожирин күзээнерин чалап турар. Телевизи — шак барымдаалаар. Киноолдер понедельник болгаш четверг хүннеринде 14.50 шактан эгелээр, аудитория өрээли № 5. Таймылбрны 2-29-26 телефонну дамчыштыр ал болур.

КИНО

НОЯБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Катала» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (уламкан) шактарда.

Видеозал: «Суббота, 14» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Адрюс» 9.20, 12.30, «Волчонок среди людей» 10.40, 13.50, «Наш человек в Сан-Ремо» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Обреченный на одиночество» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (уламкан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сувенир для прокурора» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

Сонуургактарга

ОРУККА ТӨРУТТҮНГЕННЕР

Португалияның чурттакчызы 24 харлыг Роза Мартинеш үш уругнун иези. Ол үш уруун шуптузун орукка божаан кайтамчык кижилерниң бирээзи.

Уругларының улуу 6 харлыг Жуанны поездаге, 4 харлыг Шарияны автомобильге, 2 харлыг Риашты самолётка божаан.

24 КАДАЙЫЛЫГ

Зимбабведе Тхуми Нзумокасе 24 кадайлыг, 139 уруглуг. Оон хары ам 68. Ынчалзажок оон үүс кадайы бо чылдың майда айда үш салгакчыны белекке соңзээн. А өске үжүг ам удавас божуур. Тхума чоокта чаа 13 харлыг Ластерни кадайланган алган. Ол хөй өг-бүлелиг кижи улуг эвес - суурда чурттап орааш. Нзумокасе — улусчу медицинаның профессионалы. Ол чылдың 95 мүн долларны ажылдан алыр. Ол өг-бүленің ээзи хүнде-ле бир тонна кукуруза далганы, 48 шил оливко үзү, 500 булка хлеб, 80 кг чигир садар. Ол бүгү аъш-чемни бир кижиге онаштыр алырга, чүгле ийи хүнге чедер. Оон ажы-төлүнүн өөредилгези дээш төлеп турар акшазы бала эмтежок.

КАТКЫ–КАДЫККА ДУЗАЛЫГ

Британ психолог Арик Ситвем кадыкка каткынын кайы хире дузалын сүмелеп турар. Ол күрүне албан чергелериниң ажылдакчыларынга ол талазыбиле шинчилел ажыыл чоруткаш, ажылга эки сеткил-хөөн, эр-наймыал — ажылдакчыларының кадык күш-дамырлыг болдуунга чугула байдалды тургузарын тодараткан. Ол эртемденнин саналы-биле алырга, каткы болгаш баштак кандыг-даа эмдеп артык организмни быжыглаар, кижиниң мага-бодунун клеткаларында аарыглыг микробларны узуткаар шинээлиг.

УЗУН НАЗЫ–СҮТТЕ

Мөөлда узун назылыгларын саны хөй. Оларның аразында чаңгыс-даа эр кижи чок. Ол узун назылыглар боттарының үр чурттап чоруурунун чажыттарын чонга күзелдии-биле сүмелеп тайылбырлаар. Оларның сүмелеп турары-биле алырга, кежээ эрте удуурга, эртен эрте турарга эки. Эзт аймаан хөлүн эрттир хөйну чивес, а сүт харын—узун назынның үндезини. Эмин эрттир чылыгланмас, эн-не хол чүве — ажыл чок олуруп болбас.

ДЫКА-ЛА ЫНАНГАН

Шоодуг аяны-биле

Данчай-оол Иргитович биле Багыт-оол Биче-оолович чаңгыс коллективке кады ажылдап турган. Ынчан ботботтарынга дузалажыр, деткижер, найыралдыы-даа аажок.

Удаваанда Данчай-оол Иргитович өске коллективче ажылдап чорупкан. Ынчан эжишилер бо-ла ужуражыр, хөөрежир турган.

Чоорту эжишилериң найыралының быжыг доңу чештинин орган. Ол мынчаар эгелеп-тир. Удатаанда Данчай-оол Иргитовични ук бүдүрүлге чериниң бир адырының эргелекчизи алган-дужаалга томуйлаан. Ынчан эштин «думчуу тыртыйып» эгелеп-тир. Эргедужаал-даа улгаткан, эш-өөр-биле чугаа кыска апарган, безин чадаарда оларныбиле ужуражыры — хаая.

Бир-ле катап Багыт-оол Биче-оолович албан аайы-биле Сибирьниң бир улуг хоорайынче сургакчылаар апарган. Авиабилет сөдып алыр дээш, ол хоорайның трансагентствозунга ийи шак ажыг оочурлаан. Түнелинде оон баар хоорайынче билет чок болган. Ам канчаарыл, чорбас бе? Ындыг бе дээрге албан чоруур апаар, ол дээрге чугула ужур-дузалыг сургакчылаашкын.

«Ынча дыка муңчулуп, муңгараан хөрөөм чүл? Эжим Данчай-оол чогум-на ол адырны харыылап турар болгай. Ол менээ дузалажыптар боор!» деп, Багыт-оол иштинде өөрүшкүлүг боданган. Ол дораан-на дыка идегелдиг эжинге барыш четкен. Оон дилээнге харыы кылдыр демгизи эктин кыскаш, өскээр көрүнген...

Данчай-оол Иргитовичиниң ынчанты «дузалап шыдаваанын» Багыт-оол херекке албаан. Ынчалза-даа оон эжинге бүзүрел чораан идегелин ийиги болган таварылга «буза шаап» каан. Ол мынчаар болган.

Багыт-оол Хабаровск хоорайда бир-ле өөредилге черинде бот-өөредилге-биле өөренип турар кижи чүведир. Ээлчеглиг сессияже келдиринишкин алгаш, ол баш удур идегелдиг билетти садып алган.

Хамык бууразашкын чорааш эртенинде болган. Ол эртен, чүге-ле ийик, Багыт-оол аэропортка озалдай аарак келген. Ол билет бүрүткеп турар черге кара-маг-биле четкен. Мун-не мурнунда ийи хөрөөжен кижи турар болган. «Ажырбас-тыр оо' Четтиге берген-дир мен» деп ол иштинде амыраан. Мурнунда турган улус дыка дүрген эрте берген. Багыт-оолдуң ээлчээ келген. Ол билдин ачыяк ыысче ээлдек сунган. Демгизи ук билеттиң артынга бир-ле чүвени бичээш, дедир аная эгидип берген.

— Озалдаан-дыр силер, эргимим! — деп, аныяк кыс дөңгүн чугаалаан. — Силериин олудуңар шагда-ла саттына берди. Дараазында рейсти манап көөр болгандыр силер.

— Ону манаар болзумза, ат болгай мен. Улаштыр ужар кижи мен... бо топтап көрүнер даан, дораан ужар ужурлуг кижи-дир мен. Канчап бир олут тывылбас боор, аргазын көрүп коор силер бе?

— Озалдап болбас турган-дыр силер ийин. Хос олут чокта мен ону кайыын тыптар кижи мен. Самолет шойлуп турар резина эвес-ле болгай. Ындыг аа?

Аныяк кыс Багыт-оолче чиге көргеш, оон далаштыр бижиттинин кирипкен. Ye ртип-ле турган. Багыт-оолдуң сагыш-сеткили, үерлээн дажыг хем дег, дойлуп-ла турган. Ол хейде-ле аай-дедир ылаштагылаан.

Хенертен оон караанга таныыры овур шокаранайныр эрткен. Ылавылап көре аапкан: Сүлде-ле бо! Эжи Данчай-оол Иргитович.

— Данчай-оол Иргитович! деп, ол алгырган.

Демгизи олче-даа көрүнмейн, чанында бижик чок эжик артыыче чашты берген. Дыңнаваанын чадавас. Багыт-оол чөпшээрел-даа чокка, боду безин билбээн, дезин турар чириктен өде халааш, карак чивеш аразында өрээл иштинде кирип келген болган.

— Данчай-оол Иргитович! — деп, ол эгиш-тыныштыг чугаалаан. — Халап болду, өөнүк! «Озалдаан сен, хос олут чок» дээш, бүрүткел кылын турар аныяк кыс мени самолетче олуртпайн тур. Дузалап көр!

— Оон үүл, ынчаш?

Данчай-оол Иргитович олче-даа көрүнмейн, химиренген.

— Кандыг-бир аргазын өөренип көрем, өөнүк!

— Дараазында рейсте хос олут туруп болур. Кара чаңгыс арга ол-ла-дыр. Оон өске кижи үүнү сеңээ сүмелээр боор.

— Бодап көр даан, өөнүк! Мээң биледим дээрге улаштыр дораан ужудар...

— Ийе, ийе... Кончуг эки билип тур мен. Хос олут чок болганда, мен канчаптар мен. Сени мойтумга салып алгаш ужудар мен бе?

— Ye ам-даа бар-дыр. Чаа-ла самолетче олурарын чалап тур. Черле далаштайн, таптыг боданып көрем. Беш мегелиг, алды аргалыг-ла болгай сен. Бирээни тыптыы...

— Улустар ажылдап тур — деп, Данчай-оол үзе киргеп. — Оларга шаптыктаваалы... Дузалап шыдавазым чүве-дир. Чаңгыс сүмем: дараазында рейсти манап ал!

Данчай-оол Иргитович кончуг дүрген өрөөлден үне халаан. Багыт-оол сагыш-сеткили карангылап калган эжиктен үнүп бар чорда, хөрөөжен кижи ону кыйгыра берген.

Александр ШОЮН.

ТАНЦЫ СӨӨЛҮНДЕ...

Африкага чайын кедергей изин, каңдаашкын эгелей бээрге, хөй аймактарның чурттакчылары одаг кывыскаш, ону долгандыр танцылап эгелээр. Оларның бодалын ёзугаар алырга, шак ындыг танцы ёзулалының сөөлүнде дыка суггур частаашкын болур. Кажан Европадан барган кижилер африканнарның ол танцы ёзулалын көргеш, оон утказынга, сорулгазынга бүзүреес болгаш шоодуп каттыржыр турган. Ынчалзажок одаг долгандыр танцылаашкын сөөлүнде, шыпан-ла, частаашкын хөй нуруузунда болуп турар. Чылдагааны чүдел? Одаг кыпсырынга африканнарның ажыглап турар ыяжының хүлү болгаш ыжы агаар шыгын, булуттарны «келдирип» турар болган. Ынчаарга азот бүдүмелдиг хоюг монгунну самолёттардан агаарже чаштырарга, булуттап, частаашкын болу бөөр болгай.

6 ДУЮГ

Амыдыралдан эскериг

Тываның бир-ле ырак-узак районунга шаңгай тура-ла арбан, суму даргалаа келген «кара» практик Чүдел Монгуш дээрзи чурттап чораан. Оон сөглээн өөзүн ук черниң чонунуң дыннаары-даа кончуг, онумону кылынар дээрге шала-була дыннаар. Олар оон корткаш эвес, хүндүлээри ындыг. Кедерезе ийи билээн сыныртыгаш, болу тудуп-хап киритер. Дарга кижи ынчап турда, карачал кижилер кайы аная көрүп алган турар боор?! База-ла дер-бүзүн төгүлдүр ажылдаар.

Чаа, совет шагда ону чонбиле ажылдап балыр аргадуржулгалыг кижи дээш, «молдурга» дарга кылып каан. Кужурнуң орустаары хиреллиг, ынчалза-даа хамаанчок аза-муна салгылаптар. Шуптула чүвени хөрөөжен аймакка чугаалап чанчыккан. Чижээ, эр кижи чорупкан дээн болза, ол: «она пошла» дээр, боду: «мен чугаладам мен» дээрге, «я говорила» дээш чыры-даа чырташ дивес.

Бир-ле күзүн ол «молдурга» дарга Кызылга хуралга олурушкан. Хурал-даа доозулган. Эртенинде өг-бүлезинге — уруг-дарыынга сонуургадыр чүү-хөө садып алыр дээш, магазинже кезиш маннап чоруп каан. Чеснок деп чүве сурда дыннааш, бир магазинге кире халый берген. Оочурда улус хөй. Соонга туруп алган. Хөрөөжен кижи келгеш, «Сөөлгү кымыл?» деп орустаан. Кужур... чүү боор: «Я вот стояла» — дээш болуунче имнеп, айыттынган. Кыдыында улустун чүгле чырыы чырташ кылыгылаан, чамдыктары дылын доора ыыртыгаш, шыпшып тургулаан. Ынчанмайн канчаар, улуг-ла ашак кижи «стояла» деп турда... Хөрөглээн чүвезин садып алыр ашактын оочуру-даа келгенне! Садыгжызы — орус уруг. Чеснокту чогум таныыр кижи чүве-дир. Адын та канчап соора доктаалып алган ашак чүве. Соонган улус ужаже иде аарак сурге ыйдып кээгге, дер-бүзу шаңгайнып, бурунайнып, девидээн тулуг-биле «Шесть ног!» дей каапкан. Садыгжы уруг чүү боор, садып алыкчының күзелин ёзугаар 6 инек дуюун шалыйкын дензилей шаап берген. Ам канчаар, соора орустап алган кижи, бодунун багын чажырып, 6 улуг дуюун барба халче дурген-не кирип октагылап алгаш, улус аразы-биле карак ажыт чылбыртып үнүпкен. Дерин чоттуна-чоттуна, улус көөбес ажыт черже ыраазы кылаштай берген, сукуртунуп, бажын чайгаш: «барып-баып көдээге мынча ыракта дуюглар сөөткеш чоор мен» деп чугаалаңгаш, чалаа ыыштар аразынче то тудукан.

Оон соора орустаарындан чегенгеш, чүүү-даа садып албайн, хол даян чана берген күжүр-дүр.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 1. Чаистивлыг. 8. Дуюглуг ачыгаш. 10. Улуг хаа, таар. 11. Чаа чыл байырлалы. 12. Уеликг аннар кештери. 13. Арын сөөгү. 15. Аяк, оймак. 17. Өг иштинің эт-херексели. 19. Малга чем каан бөөр сава. 21. Үндүрүг, торгаал. 24. Шала эрээн харлыг чер. 26. Чуга демир сава. 27. Бир балык сылдыстарының тыва алы 29. Сан. 31. Аажок ханы, хайым суглуг чер. 33. Дааш, диимит. 34. Казымал байлак. 35. Карак эмчизи.

УЗУН ДУРГААР: 2. Тос сава. 3. Күрүнеиің казначей биледи. 4. Улустун аас чогаалының бир хевири. 5. Типография ажылдакчызы. 6. Ужуражылга дугайында дугуржулга. 7. Боодалга дерин. 9. Медерел, сарыыл. 12. Эн айыылдыг кемдерек үүлгедикчизи. 14. Үндүрүг, торгаал хавырыкчызы. 15. Хөрөөжен хеп кезээ. 16. Чижен чорук, күш-ажылчы эвес оруулга. 18. Африкада күрүне. 20. Ажылчын тева. 22. Байыр чедирилишкини, экини күзээри. 23. Италияда оттулук. 25. Португалияның Компартиязының органы. 28. Совет чогаалчы, «Чидиг кызыл парустар» деп чогаалдың автору. 30. Л. Толстойнун «Кавказка туттурган кижи» деп чогаалының маадыры. 31. Азырал амытан төлү. 32. Дагның хүн талазы.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

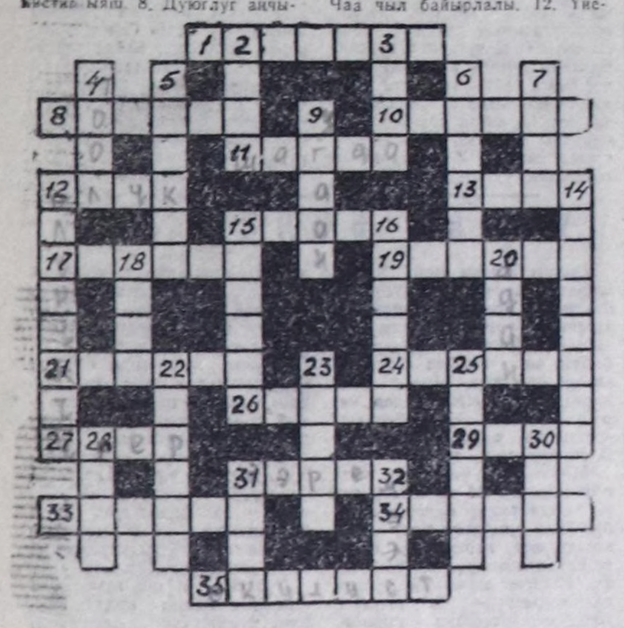

Удурланыкчылар. СЭТА-ның фотозу.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кылдыстер ◆ аартийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар-ганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катар үнер Хемчээли 2 аарлалга амазы

Тиражы 28000 ака

Тыва АССР-ниң Ноян үндүрер чер полиграфия болгаш чон садыының керектериниң талалы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Краснопенко кудумчуу бажың № 1

Чагыг 523.

Индекс 54241.